

The challenges and problems of the Iranian leather industry during the Pahlavi era

(Based on unpublished documents from 1304 to 1323 SH)¹

khodayari shahsavari, mitra bahrami, rohollah dehpahlavan, talat esmaeili, pourya

Submitted: 2026-06-01 Revised: 2026-08-20 Accepted: 2026-09-09 Published: 2026-09-32 pp. 61-90

Abstract

The leather industry was one of the new industries that emerged in the Pahlavi era in accordance with the government's economic policies. Of course, there were leather production workshops during the Qajar era. However, during this period, efforts were made to meet the needs of the market by establishing factories in areas that had favorable conditions for production. In the meantime, manufacturers who had been active in the leather sector since the late Qajar era were taken into consideration. However, from the very beginning, due to the approaches of the Pahlavi government in the production and import of leather, they faced many problems. Therefore, the question that arises is why the Pahlavi government, despite supporting the establishment of new factories and the decision to industrialize Iran, failed to provide the necessary support to the owners of the leather industry? The hypothesis put forward is that the widespread import of leather, due to the contracts the government had with foreign countries and the influence of merchants who imported leather into the country, caused domestic producers to face new problems. This article, with a descriptive and analytical approach based on unpublished documents, aims to analyze various aspects of the issue by carefully studying these documents. The findings show that the Pahlavi government's policy in the leather sector was somewhat planned and not precise, because the government officials intended to make the market for this product self-sufficient in a short period of time; but ultimately, the power of influential leather importers and mismanagement challenged the production and distribution capabilities of domestic manufacturers and had negative consequences for their products.

Keywords: Leather industry, Pahlavi government, Manufacturers, Leather merchants, Leather documents, Iran.

CONFLICT OF INTERESTS

1. MA Student of History of Islamic Iran, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran.
2. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran (Corresponding Author).
3. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran.
4. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, Razi University, Kermanshah, Iran.

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

This is an open access article under the terms of the [Creative Commons Attribution-NonCommercial License](#), which permits use, distribution and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and is not used for commercial purposes.

© 2024 The Author(s). Journal of Codicology and manuscript research published by Torath pub. on behalf of the Scientific Association of Manuscript Research and Codicology of IRAN.

References

A) Documents:

National Archives and Library of Iran (NALI)

- Telegram from the Ministry of Post, Telegraph, and Telephone, No. 228, 30/03/1312.
- Telegram from the Ministry of National Economy, No. 8726, 06/04/1312.
- Letter from the General Department of Commerce, No. 8724, 06/04/1312.
- Letter from Hamedan Leather Company to the Hamedan Governorate, No. 1754, 05/06/1323.
- Letter from Mokhzeni Brothers Partnership Company (Tehran) to the Prime Minister, No. 481, 22/10/1322.
- Letter from the Head of the Prime Minister's Office to Mr. Hassan Asgari, No. 15188, 11/09/1323.
- Letter from the General Inspection Department (Ministry of Industry and Mines), No. 3703, 14/07/1317.
- Letter from the Department of National Industries and Statistics (Ministry of Industry and Mines), No. 2536, 16/07/1317.
- Letter from the Department of National Industries and Statistics (Ministry of Industry and Mines), No. 3377, 14/07/1317.
- Letter from the General Inspection Department (Ministry of Industry and Mines), No. 348, 03/02/1317.
- Letter from the Department of National Industries and Statistics (Ministry of Industry and Mines), No. 4795, 21/10/1317.
- Letter from Tehran Leather Joint-Stock Company to the Prime Minister, No. 154, 18/12/1315. - Letter from Tehran Leather Manufacturing Joint-Stock Company to the Ministry of Finance (Economic Division – General Department of Foreign Transactions), No. 142, 21/02/1320 [May 12, 1941].
- Letter from the Ministry of Finance (Economic Division – General Department of Foreign Transactions) to Tehran Leather Manufacturing Joint-Stock Company, No. 192/36, 24/02/1320 [May 15, 1941].

b) Newspaper:

- *Azadi* Newspaper, 4th Year, 1308 SH [1929–1930].

c) Books:

- Abrahamian, Ervand (1383 SH [2004]), **Iran Between Two Revolutions**, translated by Ahmad Golmohammadi and Mohammad Ebrahim Fattahi, Tehran, Ney.
- ——— (1394 SH [2015]), **A History of Modern Iran**, translated by Mohammad Ebrahim Fattahi, Tehran, Ney.
- Esmaeili, Alireza, Hassan Shafiei, and Ali Akbar Ali-Akbari Baygi (1378 SH [1999]), **Documents on the National Consultative Assembly Elections During the First Pahlavi Era**, Presidential Archives Center; Publications Organization: Ministry of Culture and Islamic Guidance of the Islamic Republic of Iran.
- Allahyari, Fereydoun (et al.) (1393 SH [2014]), **History of Crafts, Industries, and Trade in Isfahan Province from Ancient Times to the Islamic Revolution**, Isfahan, University of Isfahan Press.
- Badiei, Rabie (1362 SH [1983]), **Comprehensive Geography of Iran**, Vol. 3, Tehran, Eqbal.
- Tafazzoli, Ahmad (1383 SH [2004]), **History of Pre-Islamic Iranian Literature**, edited by Zhaleh Amouzgar, Tehran, Sokhan.
- Jamalzadeh, Mohammad-Ali (1335 SH [1956]), **Ganj-e Shayegan [The Royal Treasure] or the Economic Situation of Iran**, Tehran, Kaveh Office Publications.
- Khalilikhou, Mohammad Reza (1373 SH [1994]), **Development and Modernization During the Reza Shah Era**, Tehran, University Jihad Publications Center.
- Rahmanian, Dariush (2016), **Iran Between Two Coups**, Tehran, Samt.
- Abdi, Isa (2004), **Documents and Correspondence: Teymurtash, the Pahlavi Court Minister (1925–1933)**, Presidential Archives Center; Publications Organization: Ministry of Culture and Islamic Guidance of the Islamic Republic of Iran.
- Fardoust, Hossein (2009), **The Rise and Fall of the Pahlavi Dynasty**, Vol. 1, edited by Abdollah Shabbazi, Tehran, Ettela'at Publications.
- Foran, John (2008), **Fragile Resistance: A History of Social Transformations in Iran**, translated by Ahmad Tadayyon, Tehran, Rasa Cultural Services Institute.
- Cronin, Stephanie (2004), **Reza Shah and the Formation of Modern Iran**, translated by Morteza Sagheb-Far, Tehran, Jami.
- Mahboubi Ardakani, Hossein (1997), **History of Modern Civilizational Institutions in Iran**, Vols. 2 & 3, Tehran, University of Tehran Press.

- Mokhtari Esfahani, Reza (2004), *Reports from Provinces and Districts on Social and Economic Conditions (1931)*, Presidential Archives Center; Publications Organization: Ministry of Culture and Islamic Guidance of the Islamic Republic of Iran.
 - Millspaugh, Arthur (et al.) (2017), *The Financial and Economic Situation of Iran During the Reza Shah Era*, translated by Shahram Gholami, Tehran, Tarikh-e Iran Publishing.
 - Najafzadeh, Ali (et al.) (2024), *Economic History of Mashhad (From the Naseri Era to the Islamic Revolution)*, Vol. 1, Mashhad, Booy-e Shahr-e Behesht Publications.
 - Katouzian, Mohammad-Ali (2006), *The Political Economy of Iran: From the Constitutional Revolution to the End of the Pahlavi Dynasty*, translated by Mohammad-Reza Nafisi and Kambiz Azizi, Tehran: Markaz Publishing.
- d) Article:
- Parsa, Nakisa (2008), "Hamadan Leather: From Culture to Industry," *Farhang-e Mardom* (Folk Culture) Quarterly, No. 26, pp. 86–101.
 - Vashmeh, Ali (et al.) (2016), "The Role of German Industries in the Modernization of Iranian Industry during the Reign of Reza Shah Pahlavi," *Pazhuhesh-nameh-ye Tarikh* (Journal of Historical Research) Quarterly, Vol. 12, No. 45, pp. 149–168.
- e) Website:
- Amir Reza Bavdar, "The Rise and Fall of Khosravi Leather in Tabriz," *Iran Textile and Machine-Made Carpet Industry* Specialized Magazine Website, March 26, 2024, <https://kohanjournal.com>
 - Moradian Monfared, Ali Mohammad, January 5, 2024, "Ardeshir Yeganegi" (Entry), Center for the Great Islamic Encyclopedia, <https://www.cgie.org.ir>

چالش ها و معضلات صنعت چرم ایران در دوران پهلوی

(بر اساس اسناد منتشر نشده از ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۳ ش)

id میترا خدایاری شاهسواری^۱ id روح اله بهرامی^۲ id طلعت ده پهلوان^۳ id پوریا اسمعیلی^۴

از صفحه ۶۱ تا صفحه ۹۰ تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۳/۱۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۵/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۶/۱۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۷/۰۱

چکیده

صنعت چرم از جمله صنایع نوینی بود که در عصر پهلوی با توجه به سیاست های اقتصادی دولت پدید آمد. البته در دوران قاجار کارگاه های تولید چرم وجود داشت. اما در این دوره تلاش شد، تا با ایجاد کارخانه هایی در مناطقی که شرایط مساعدی برای تولید داشتند، نیازهای بازار برطرف گردد. در این میان، تولیدکنندگانی که از اواخر دوره قاجار در حوزه چرم فعالیت می کردند، مورد توجه واقع شدند. اما از همان ابتدا به سبب رویکردهای دولت پهلوی حاکمیت در تولید و واردات چرم با مشکلات فراوانی مواجه شدند. بنابراین، سؤالی که مطرح می شود، که چرا دولت پهلوی به رغم، حمایت از تأسیس کارخانه های جدید و تصمیم برای صنعتی کردن ایران، نتوانست از صاحبان صنعت چرم حمایت لازم را انجام دهد؟ فرضیه مطرح شده این است که واردات گسترده چرم به سبب قراردادهایی که دولت با کشورهای خارجی داشت و نیز نفوذ بازرگانانی که چرم را به کشور وارد می کردند، باعث شد تا تولیدکنندگان داخلی با مشکلات جدیدی روبرو شوند. این مقاله با رویکرد توصیفی و تحلیلی مبتنی بر اسناد منتشر نشده، قصد دارد با مطالعه دقیق این اسناد، ابعاد گوناگون موضوع را تحلیل نماید. یافته ها نشان می دهد که سیاست دولت پهلوی در حوزه چرم تا حدودی برنامه ریزی شده و دقیق نبود، زیرا دولتمردان قصد داشتند تا در مدت زمان اندکی بازار این محصول را به خودکفایی برسانند؛ ولی در نهایت، قدرت واردکنندگان بانفوذ چرم و سوءمدیریت توان تولید و توزیع کارخانه داران داخلی را به چالش کشید و پیامدهای منفی را برای محصولات آنان به دنبال داشت.

واژه های کلیدی: صنعت چرم، دولت پهلوی، کارخانه داران، تجار چرم، اسناد چرم، ایران.

Cite this article: khodayari shahsavari, mitra. bahrami, rohollah. dehpahlavan, talat. esmaeili, pourya. (2026). The challenges and problems of the Iranian leather industry during the Pahlavi era (Based on unpublished documents from 1304 to 1323 SH). Journal of Diplomatic Studies and Research (DPR) Vol-1, Issue-2, 61-90. <https://doi.org/10.22034/dpr.2026.584539.1019>

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

۲. دانشیار گروه علوم تاریخی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران (نویسنده مسؤول)

۳. استادیار گروه علوم تاریخی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

۴. استادیار گروه علوم تاریخی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

۱- مقدمه

این مقاله زوایایی از چالش ها و معضلات صنعت چرم ایران در دوران پهلوی (از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۲۳ ش) را با وجود محدودیت منابع و اسناد مورد بررسی قرار می دهد. با تأسیس دولت پهلوی از سال ۱۳۰۴ ش به بعد، بر اساس رویکرد حاکمیت در نوسازی صنایع و گسترش کارخانجات و احداث کارخانجات چرم سازی نیز مورد توجه قرار گرفت، به ویژه در ایالت های خراسان، اصفهان، همدان، تبریز، مشهد که از زمان های قدیم به سبب داشتن چرم های مرغوب شهرت داشت، کارخانه های تولید چرم در این نواحی احداث گردید تا بدین طریق، انواع چرم را تولید و نیاز بازار را برطرف نمایند؛ اما مسئله اصلی اینجاست که با وجود چنین پیشینه و اقداماتی، حاکمیت نتوانست توفیق چندانی در گسترش، حمایت و تقویت کارخانجات چرم سازی نوین پیدا کند و نظارت مناسبی بر تولید و بازار صنعت چرم ایران نداشت؛ چرا که واردات بی رویه چرم از کشورهای خارجی، مشکلات زیادی را برای تولیدکنندگان ایجاد کرد. بنابراین، این سؤال مطرح می شود که چرا دولت پهلوی به رغم، حمایت از تأسیس کارخانه های جدید و تصمیم کردن ایران نتوانست از صاحبان صنعت چرم حمایت لازم را انجام دهد؟ فرضیه حاصله این است که واردات گسترده چرم به سبب قراردادهایی که دولت با کشورهای خارجی داشت و نیز نفوذ بازرگانی که چرم را به کشور وارد می کردند، باعث شد تا تولیدکنندگان داخلی با مشکلات جدیدی روبرو شوند. از این رو، بازار چرم تحت الشعاع این چالش ها قرار گرفت و آسیب هایی به اقتصاد چرم؛ به ویژه کارخانه داران و صاحبان کارگاه های جدید وارد شد و به نارضایتی و بحران نا کارآمدی در این زمینه انجامید.

۲- پیشینه پژوهش

پیرامون موضوع مورد نظر، تحقیق مستقل و قابل اعتنایی که دارای ارزش علمی و پژوهشی باشد، صورت نگرفته است. آنچه تاکنون منتشر شده، تنها به شکل مطالب کوتاه، راجع به وضعیت تولید چرم در ایران، آن هم کلی و با اتکاء به برخی منابع محدود به اشکال مختلف مورد بحث واقع شده است. برای مثال، در متون و آثار تألیفی کسانی چون یرواند آبراهامیان (۱۳۸۳)، در ایران بین دو انقلاب، فریدون الهیاری (و دیگران) (۱۳۹۳)، در تاریخ حرف صنایع و تجارت استان اصفهان از دوره باستان تا انقلاب اسلامی و داریوش رحمانیان (۱۳۹۵)، در ایران بین دو کودتا، و جان فوران (۱۳۸۷)، در مقاومت شکننده - تاریخ تحولات اجتماعی ایران، و برخی آثار کهن تر مثل محمد علی جمال زاده (۱۳۳۵)، در گنج شایگان، میل سپو (و دیگران) (۱۳۹۶)، در وضعیت مالی و اقتصادی ایران در دوره رضاشاه و نیز کتاب سه جلدی جلال صفارزاده (۱۴۰۴)، تاریخچه صنایع ایران؛ به شکلی گذرا به این صنعت و تأسیس برخی کارخانه های چرم سازی در کشور اشاره نموده اند. پس با توجه به اهمیت موضوع و نوآوری پژوهشی این مقاله شایسته بود که پژوهشی جامع در این زمینه به ویژه در باب مسائل و چالش های صنعت چرم در دوره پهلوی اول انجام پذیرد.

مقاله حاضر به شکل مطالعه موردی با تمرکز بر یکی از مظاهر نوسازی صنعتی در عصر پهلوی اول، به چگونگی توجه دولت و سیاست‌های نوسازی صنعتی، صنعت و هنر چرم‌سازی و کارخانجات نوین چرم‌سازی می‌پردازد. این پژوهش بر اساس اسناد و مدارک رسمی نظام تصمیم‌سازی از یک سو و منابع، گزارش‌ها و درخواست صاحبان صنایع و کارگاه‌های صنعتی چرم از طرف دیگر، استوار بوده است بنابراین، پژوهش حاضر بر مبنای تحلیل و بررسی اسناد و مدارک آرشیوی موجود در مراکز اسنادی تلاش کرده با اتخاذ رویکرد توصیفی و تحلیلی مطابق با اسناد منتشر نشده، ابعاد و زوایای مختلف صنایع و کارخانجات چرم و صنعت چرم‌گری در دوره پهلوی اول را مورد بررسی قرار دهد تا بدین صورت، به ابهامات و چالش‌های موجود و فرا روی صنعت چرم در دوره پهلوی اول به شکلی مستند پاسخ دهد و نشان دهد که چگونه بر اساس اسناد رسمی و با وجود تأکید بر اقتصاد ملی و نوسازی صنایع کهن و به رغم تمایلات موجود از سوی دولت پهلوی، در عمل صنعت چرم‌سازی نوین نتوانست توفیقات چندانی کسب کرده و ترقی نماید. بررسی و تحلیل اسناد رسمی و آرشیوی دولت و تصمیم‌سازان در مقایسه و بررسی اسناد و مدارک صاحبان کارخانجات و سایر منابع موجود از هر دو سو در این زمینه می‌تواند پژوهشگر را با زمینه‌های مؤثر در بروز عمده‌ترین چالش‌های فراروی این صنعت در عصر پهلوی اول آشنا سازد.

۳- سیاست نوسازی صنایع در دوران پهلوی اول

هر چند توجه و اقبال به تأسیس برخی صنایع نوین از روزگار صفویه آغاز و در عصر قاجار به خاطر گسترش ارتباطات تجاری و بین‌المللی با اروپاییان وارد عصر جدید شد، به رغم احساس نیاز شدید جامعه ایرانی، این مهم تا پایان روزگار قاجار و عصر پهلوی اول، توفیق چندانی پیدا نکرد. نخستین اقدامات جدی در زمینه صنعتی شدن ایران از روزگار فتحعلی‌شاه و با اقدامات عباس میرزا و اصلاحات امیرکبیر و تعدادی از رجال قاجاری چون صنایع‌الملک، مخبرالملک، امین‌الدوله و به همت برخی رجال و شاهزادگان و تجار نظیر؛ حاج امین‌الضرب و نیز صنایعی همچون: چینی‌سازی، کبریت‌سازی، قندسازی، نخ‌ریسی و پشم‌بافی و ... صنایع دیگر تأسیس شد (محبوبی اردکانی، ۱۳۷۶: ۲/ ۴۱-۷۴). بر اساس برخی گزارش‌ها تعداد کارخانجات مدرن تا روزگار پهلوی اول بسیار محدود بود (خلیلی‌خو، ۱۳۷۳: ۱۸۱). عده‌ای تعداد کارخانجات در پایان قاجار را کمتر از بیست کارخانه بیان نموده‌اند که از آن میان فقط پنج مورد مهمات‌سازی تهران، تصفیه‌خانه شکر پیرامون تهران، کبریت‌سازی خوی و دو کارخانه نساجی در تبریز بزرگ بودند و بقیه کارگاه‌ها و تولیدی‌های کوچکی محسوب می‌شدند که به صورت محدود و در قالب کارگاه‌های سنتی فعالیت می‌کردند (رحمانیان، ۱۳۹۵: ۱۴۸-۱۴۹). کارگران هم مطابق وضعیت کارهای سنتی و دستی دستمزد‌های اندکی داشتند. میزان این گونه صنایع هم چشمگیر نبود. با گسترش ناامنی، موقعیت اجتماعی و سیاسی جامعه ایرانی در اواخر قاجار، بازار اندک این محصولات با آشفتگی بیشتری مواجه بود؛ به طوری که، به خاطر زوال نظام‌های سنتی و نفوذ و واردات محصولات در نتیجه گسترش ارتباطات با جوامع غربی، بسیاری از صنایع کهن

جایگاه خود را از دست داده، و اندک تلاش‌های نوگرایانه عصر قاجار نیز، از امنیت و حمایت‌های کافی و لازم بر خوردار نبودند. به رغم مسائل و معضلات ناشی از جنگ اول جهانی، زوال قاجاریه؛ استقرار حاکمیت پهلوی با اعمال سیاست اجتماعی و فرهنگی، اقتصادی و صنعتی نوینی همراه بود. با وجود چالش‌های موجود، پس از کودتای ۱۲۹۹ ش، توجه به نوسازی صنایع در دستور دولت، وزارت دربار و تصمیمات و سیاست دولت‌های عصر رضاشاه قرار گرفت. تصویب قانون حمایت از صنایع نوین در هفتم بهمن ماه سال ۱۳۰۳، منجر به معافیت مالیاتی بر واردات دستگاه‌های صنعتی نوین شد و بعدها ماده ۱۴ متمم قانون بودجه ۱۴۱۴، مدت اعتبار این قانون را تمدید نمود. تصویب این قانون مسیر تأسیس کارخانجات نوین برای دولت و سرمایه‌گذاران بخش خصوصی را تا حدودی هموار کرد (محبوبی‌اردکانی، ۱۳۷۶ / ۳: ۹۷-۹۸). بنابراین، توسعه صنایع نوین در دوره رضاشاه با توجه به نیازهای جامعه و دولت طی دو مرحله گسترش و توسعه پیدا کرد. دوره اول: از سال ۱۳۰۴ تا ۱۳۱۲ ش و دوره دوم: از سال ۱۳۱۲ تا ۱۳۲۰ ش، که با شتاب بیشتری دنبال شد و در این دو مرحله بتدریج بر تعداد کارخانه‌ها افزوده شد و ماشین‌های صنعتی و قطعات یدکی از آمریکا، آلمان، انگلستان و... وارد ایران شدند (رحمانیان، ۱۳۹۵: ۱۴۸-۱۴۹ و میلسپو و دیگران، ۱۳۹۶: ۴۰ و ۲۳۴-۲۳۷).

در دوره اول از تأسیس سلسله پهلوی تا سال ۱۳۱۲ ش، این‌گونه اقدامات معمولاً تحت اشراف وزیر مقتدر دربار پهلوی اول، عبدالحسین تیمورتاش و گروهی از طراحان اصلاحات و نوسازی در دوره رضاشاه قرار داشت. در واقع، عبدالحسین تیمورتاش طراح اصلی سیاست‌های اساسی دولت پهلوی اول در حوزه‌های مختلف اعم از اصلاحات اجتماعی، حفظ‌الصحه، معارف، صنایع و اقتصاد به شمار می‌آمد (همان، ۱۹۱-۲۰۰)، و گروه اصلاحات که عمدتاً در ترکیب هیئت وزراء و مجلس حضور داشتند، تحت تأثیر وزیر دربار پهلوی هدایت می‌شدند (اسماعیلی و...، ۱۳۷۸: ۱۳۹-۱۴۴؛ عبدی، ۱۳۸۳: ۱۰۹-۱۱۳). بنابراین، تیمورتاش در تنظیم اصلاحات و نوسازی، به ویژه نوسازی صنایع در عصر پهلوی از آغاز تا سال ۱۳۱۲ ش، نقش مؤثری داشت. نظارت بر دارالصنایع دربار پهلوی، مذاکره با شرکت‌های بزرگ صنعتی و کمپانی‌های معروف در کشورهای اروپایی، از شرکت‌های هواپیماسازی تا اتومبیل‌سازی، لکوموتیو، کارخانجات برق و چراغ برق، ریل و واگن، صنایع قندسازی و شرکت‌های نفتی را به عنوان شخص اول دربار تمشیت می‌کرد (عبدی، ۱۳۸۳: ۱۸۶، ۲۰۱-۲۰۵). وی مأموریت‌هایی به سوئیس، آلمان، فرانسه، ایتالیا و انگلیس انجام داد و با این کشورها مذاکراتی نمود تا بدین طریق بتواند سود خوبی به ایران برساند (فردوست، ۱۳۸۸: ۵۳/۱).

از طرفی، یکی از اقدامات برجسته تیمورتاش انجام نوعی احصاییه و آمایش سرزمینی در مورد مهم‌ترین ظرفیت‌های ایالات و ولایات در قالب یک متحدالمال بود. بدین‌صورت که ایشان در سال ۱۳۱۰ ش به بعد، در قالب یک پرسش‌نامه با طرح سؤالات نه‌گانه‌ای از حکام ایالات و ولایات، استعلاماتی صورت داد که برخی از محورهای آن سؤالات بر اعلام ظرفیت‌های معادن و صنایع ایالات و ولایات استوار بود که نشان دهنده توجه دربار عصر پهلوی و هیئت حاکمه به امور صنعتی در

دوره پهلوی اول برای ایجاد کارخانجات صنعتی و ایجاد طرحی مقدماتی برای نوسازی صنایع سنتی بود. در این سال، تیمور تاش در یک متحدالمال (بخش نامه) در قالب نه سؤال به استانداران و مسئولین ایالات و ولایات کشور نوشت تا با بررسی های لازم و آمایش وضعیت سرزمین ایران در نواحی مختلف به سؤالات مذکور در باب وضعیت ایالات و ولایات و قابلیت ها و استعدادهای سرزمینی در حوزه های مختلف از جمله در زمینه: اراضی خالصه، استعداد کشت تریاک، چغندر و ابریشم، وضعیت آب ها و سدها، وجود منابع معدنی، صنایع دستی و کارخانجات پاسخ دهند (مختاری اصفهانی، ۱۳۸۳: ۱-۳).

نتایج این پرسش نامه باوجود اتخاذ برخی تدابیر لازم، هنوز نشان دهنده تداوم وضعیت و حاکمیت مسلط نظام سنتی صنعت در سراسر ایالات و ولایات ایران بود. دوره دوم نیز از سال ۱۳۱۲ش تا سقوط رضاشاه و بعد از مرگ مرموز تیمورتاش، وزیر دربار پهلوی و تحت نظارت و نفوذ شخص شاه صورت می گرفت. بر این اساس، آگاهی از وضعیت صنایع موجود، چگونگی ظرفیت سنجی نواحی برای ایجاد صنایع جدید، نوسازی کشاورزی و صنایع دستی و اختصاص و چگونگی تأمین منابع نوسازی از محل درآمدهای نفتی و انحصارات خاص از جمله این مقاصد بود. به رغم تلاش برای ایجاد صنایع نوین و نوسازی صنایع کهن و اتخاذ انحصارات دولتی، مداخلات آمرانه، مداخلات ارتش و دربار و هزینه های دولت برای طرح های نوسازی متکی بر واردات تکنولوژی و تجهیزات صنعتی؛ اما فقدان دانش کافی و مهارت های درون زا همراه با رشد مداوم واردات کالاهای مصرفی نوین؛ به ویژه در سال های پایانی دولت رضاشاه، تعارضات سیاست های نوسازی صنعتی را آشکار کرد.

در نتیجه به رشد نیازهایی منجر شد که می باید به طور فزاینده ای از محل درآمدهای حاصله از نظارت دولت بر درآمدهای انحصارات دولتی ناشی از واردات کالاهای مصرفی و یا درآمدهای ناشی از نفت تأمین شود (همایون کاتوزیان، ۱۳۸۵: ۱۶۱). هر چند عمده منابع را درآمدهای نفتی حاصل از تمدید قرارداد داری تأمین می کرده؛ ولیکن علاوه بر این، مالیات هایی ناشی از انحصارات دولتی بر کالاهای مصرفی مثل؛ قند و شکر، چای، تنباکو، پنبه، پوست و تریاک اعمال گردید که درآمدهایی برای دولت داشت (آبراهامیان، ۱۳۹۴: ۱۳۲)، این درآمدهای ناشی از واردات خواه ناخواه با سیاست های تولیدی کارخانجات تازه تأسیس از جمله صنایع نوین چرم سازی در تعارض بود؛ البته از نظر دولت درآمدهای ارزی انحصار اسعار^۱ هم نقش مهمی در انباشت سرمایه داشتند که با توجه به تعیین نرخ ارز در انحصار دولت، تنها درآمدهای ارزی دولت را افزایش داد و بدین گونه آنان می توانستند با پولی که به خزانه واریز می شد، در باب نوسازی صنایع و توسعه مورد نظر صنعتی کما بیش اقداماتی انجام دهند. سیاستی که در درون خود دچار تعارضاتی بنیادین بود و در سرشت و ناکامی سرنوشت

۱- اسعار جمع سعر به معنای نرخ کالا و بهای آن است که بر پایه آن عوض جنس خریداری شده تعیین می شود (ر.ک، ابن منظور، لسان العرب، ج ۴، ص ۳۶۵).

نوسازی صنعتی صنایع در دوره پهلوی اول از جمله صنعت چرمسازی هم، بسیار مؤثر بود.

۴- صنعت چرم و کارخانجات چرمسازی در عصر رضاشاه

دباغی، پوستین دوزی، صنعت چرم و هنرهای چرمی از کهن ترین حرف تاریخ سرزمین کهن ایران محسوب می شود و ایرانیان در این حرفه از استادان پیشیناز جهان بشری بودند که از چرم به اشکال مختلف هنری و صنعتی استفاده فراوان داشته اند. استفاده برای البسه و پوشش های متنوع تا ابزارهای جنگی و دفاعی، ابزار آلات هنری و هنرهای تزئینی، کتابت و تجلید دارای پیشینه و مهارت شگفتی بوده اند که با احساس و هنر ودقت آمیخته بوده است. پوست نوشته های دینی، فرهنگی و اقتصادی کهن ایرانی به عنوان نمونه ای ماندگار از بهره برداری ایرانیان به شمار می آید. برخی از این پوست نوشته ها در هورامان کردستان با خط و زبان یونانی و پارسی بدست آمده که به عنوان بنچاق هورامان شناخته می شود (تفضلی، ۱۳۸۳: ۷۶-۷۷). از این رو، یکی از صنایعی که شکل تازه ای به خود گرفت، صنعت چرمسازی بود که سابقه طولانی در تاریخ کهن و اساطیر ایران زمین مثل پیش بند کاوه آهنگر از زمان باستان تاکنون دارد. در دوران اسلامی نیز این میراث کهن ایرانی تداوم داشت. صنعتگران و صاحبان این حرفه از پوست حیوانات گوناگون در ساخت مصنوعات مختلف در جهت رفع نیاز خود یعنی پوشش، پای افزار، یراق آلات و زین و برگ اسب به طور صحیحی بهره می بردند و این روند تا عصر معاصر ادامه یافت. اگرچه این صنعت ریشه دار، مهم، فاخر و متنوع که تا روزگار مواجهه ایرانیان با تحولات دنیای جدید مغرب زمین همچنان به حیات خود ادامه داده بود؛ اما با طلوع عصر جدید، با چالش های نوینی مواجه شد.

به دلیل بسترهای مساعد در پرورش احشام در ایران و زندگی مبتنی بر عشایری و دامداری که یکی از ارکان اساسی حیات اجتماعی و معیشتی جامعه ایرانی را تشکیل می داد و با وجود تولید انواع پوست، پشم و سایر محصولات دامی، تولید محصولات چرمی از طریق فرآیندهای دباغی در دباغ خانه های شهرهای مهم ایران صورت می گرفت. در روزگار قاجار، به رغم واردات محصولات چرمی نوین و مواجهه با نظام صنایع مدرن غربی، تولید انواع محصولات چرمی از کارگاه های دباغی پوست تا تولید انواع محصولات هنری و صنعت چرم گری پوست همچنان چنین کارگاه هایی به شکل سنتی فعالیت می کردند و حتی در گزارش های رسمی ایالات و ولایات، در نیمه اول دولت پهلوی، از وجود صنعت نوینی در این زمینه گزارش نشده است (بنگرید به مختاری اصفهانی، ۱۳۸۳). برای مثال گزارشی از وضعیت صنعت دباغی و دباغ خانه های سنتی در اصفهان، نمونه ای واضح از چالش ها و مشکلات این گونه صنعت کهن و ریشه دار در پایان عصر قاجار و تحولات پس از کودتا ۱۲۹۹ ش، و اوایل دولت پهلوی است. در این گزارش که مربوط به شهر اصفهان، است دباغان به دو دسته شهری و روستایی تقسیم می شدند. مطابق قانون صنفی و معمول سنواتی اصفهان تمام قصابات این شهر، بلوک نصرآباد و کارلادان، بلوک برز رود،

بلوک جی و رنان به دباغان شهری اختصاص داشت و سایر مناطق اصفهان در اختیار دباغان روستایی بود و طبق این بخش-بندی نواحی مربوطه حق تقاضای چرم و دخالت در امور یکدیگر را نداشتند در غیر این صورت، دولت با آنان برخورد قانونی می کرد (الهیاری و دیگران، ۱۳۹۳: ۲۹۴).

در سندی دیگری از همین شهر و در نشست ایالتی که در باب تولیدات و محصولات چرمی و صنف دباغان و با مشارکت نمایندگان از صنف نیچه دوز^۱، اصناف کفش دوز، گیوه دوز، ارسی دوز و نمایندگان صنف قصابان و دباغان در اصفهان با حضور نماینده بلدیة در تاریخ ۲۹ اردیبهشت ۱۳۰۱ ش تشکیل شده، به تنظیم قواعدی برای رفع چالش ها و نیازهای اصناف مذکور در تولید چرم و محصولات چرمی می پردازد. نتایج مذاکره نشان می دهد که مقرر شده که تولید روزانه ۳۰۰ تخته پوست دباغی شده و چرم آماده توسط صنف قصابان و دباغان تضمین گردد که باید ۱۰۰ عدد آن را به صنف ارسی دوز، ۵۰ عدد آن را به صنف گیوه دوز و باقی مانده را بین بقیه اصناف تقسیم نمایند. بنابراین، در همین نشست اصناف با دباغی های اصفهان قراردادی به شرط تحویل چرم نگاشتند. در آن قرارداد این مطلب که نوع چرم مورد تقاضا از سوی اصناف و این که پوست بره یا پوست دیگری باشد، نیز ذکر گردید؛ همچنین مقرر شده بود، اگر اصناف کلاه دوز و دیگر اصناف اصفهان نیاز به پوست ویژه ای داشتند، باید از قبل به دباغ خانه ها اطلاع می دادند؛ اما با ازدیاد شکایات اصناف و بروز مشکلاتی در داد و ستد چرم، صنف چرم سازان اصفهان طی قراردادی میان خود نمایندگان را معرفی کردند که در مورد تأمین مواد خام صنف دباغ و هم تأمین چرم مورد نیاز چرم کاران پاسخگو باشند (همان: ۹۹).

نمایندگان طبق سندی در تاریخ ۲۳ آبان ۱۳۰۴ ش، در محل اداره حکومتی اصفهان حاضر شدند و از طرف صنف دباغان تعهد دادند که در هر روز ۳۰۰ عدد پوست قصاب خانه شهر را از قصابان تحویل گیرند و بدون درنگ و بعد از پرداخت بهای آن، تحویل صنف دوزنده و مابقی اصناف بدهند؛ همچنین مقرر شد در هر ماه مبلغ پوست را ۱۵ روز قبل برای صنف قصاب ارسال نمایند. این قانون دارای مدت زمان خاصی بود، سپس توسط اداره حکومتی اصفهان تمدید می شد (همان: ۵۱۹). وجود چنین گزارش ها و اسنادی از یک سو، بیانگر اهمیت صنعت چرم سازی و از سوی دیگر، نشان دهنده تداوم روش های سنتی و غیر صنعتی و افزایش نیازها و وجود ناتوانی ها و چالش ها در حوزه تولیدات چرم و محصولات چرمی در اصفهان در اواخر قاجار و اوایل پهلوی به عنوان یکی از مهم ترین شهرهای ایران است. در مشهد اواخر دوره قاجار هم پرورش گوسفند و حجم تولید دام به حدی بوده که سبب پیدایش صنایع متعددی شد. تولید پوست و پوستین یا صادرات پشم و روده بخشی از این صنایع بود. درواقع، پوست در مشهد قدیم دو کاربرد داشت؛ یا در مشهد ساخته، دوخته و استفاده می شده یا این که

۱- نیچه دوزی نوعی گل دوزی و جواهر دوزی روی لباس است (ر.ک، لغت نامه دهخدا)

آن را به دو صورت خام و فراوری شده، تولید می کردند تا به شکل چرم و سالامبور^۱ صادر شود.

در دوره رضاشاه با اجرای سیاست اقتصاد دولتی و ارشادی در چارچوب نظام اقتصادی مختلط، انجام برنامه های عمرانی و اختصاص بودجه فراوان (وشمه، دیگران، ۱۳۹۵: ۱۵۳) و نیز دریافت پول از بخش خصوصی، گام های مؤثری در جهت مدرن سازی صنعت کشور برداشته شد. از جمله صنایعی که مورد توجه واقع شد صنایع چرم و چرم سازی بود که با حمایت دولت و سرمایه گذاری شرکت های خارجی، به خصوص آلمان، نخستین کارخانه های بزرگ به ویژه تولید چرم در ایران شکل گرفتند. این کارخانه ها با استفاده از ماشین ها و ابزارهای پیشرفته و روش های نوین دباغی، امکان تولید انبوه چرم با کیفیت استاندارد را فراهم آوردند. از سویی، تعدادی از متخصصان آن کشور جهت تعمیر و نگهداری دستگاه ها مشغول به کار شدند (همان: ۱۵۵). این ترقی، نقطه عطفی در تاریخ این صنعت بود و راه را برای توسعه های بعدی در آینده هموار نمود.

نخستین اقدامات و تکاپوها برای تأسیس کارخانه های مدرن چرم سازی ایران از تبریز آغاز شد و کارخانه صنعتی چرم سازی در اردیبهشت سال ۱۳۰۸ ش به همت حاج محمدحسن کافی اتفاق افتاد. طبق گزارش روزنامه آزادی او با شراکت دو تاجر دیگر درصدد وارد کردن کارخانه چرم سازی برمی آیند و ماشین ها و اسباب کارخانه را از آلمان خریداری می کنند (روزنامه آزادی، سال چهارم، ۱۳۰۸ ش: ۲). گویا محصولات این کارخانه با انواع مشابه آن در اروپا برابری می کرده و می توانسته روزانه تعداد زیادی چرم تولید کند. تقریباً هم زمان با تأسیس این کارخانه، «شرکت سهامی محدود چرم سازی خراسان» هم فعالیت خود را آغاز کرد. این شرکت یک سال و نیم بعد در ۲۹ شهریور ۱۳۱۰ ش به ثبت رسید تا در زمینه تهیه اقسام چرم، فروش، توسعه و تجارت این دست محصولات در بازارهای جهانی رقابت نماید (نجف زاده و دیگران، ۱۴۰۳: ۲۰ به بعد). سپس «کارخانه چرم خسروی» واقع در تقاطع خیابان شریعتی جنوبی و آزادی از سوی آقایان صدقیانی، بافته ای، کرباسی، لورموجی و اتحاد که بازرگانان سرشناس آذربایجان بودند، تأسیس و توسط مهندسان لهستانی و آلمانی هم زمان با کارخانه کبریت سازی ممتاز و کارخانه پشمینه، ساخته شد. این کارخانه ابتدا توسط هیئت مدیره ای که مدیرعامل آن آقای اتحاد بود، اداره می شد و بعدها به صورت سهامی عام درآمد. مدیر کارخانه خسروی، آقای اتحاد برای آگاهی از ماهیت و دانش نوین چرم سازی و تجهیزات به آلمان سفر کرده و جدیدترین مواد و مدرن ترین ماشین آلات سنگین و بهترین کارشناسان چرم سازی آلمانی را با خود به ایران آورد و همین موقع بود که با چرم های ساخته شده از بهترین پوست های سبک را صادر نمودند. از نظر قدمت، این کارخانه پس از دو کارخانه چرم میهن و چرم ایران بنا شده است. تاریخ بهره برداری کارخانه به سال ۱۳۱۱ ش باز می گردد. با جنگ دوم جهانی البسه نظامی چرمی، پوتین نظامی و کفش اسب سواری نیز تولید کارخانجات چرمی را رونق می بخشید. کیفیت تولیدات این کارخانه به اندازه ای بود که بخشی از آن به صادرات اختصاص داشت. پوست خام

۱- این چرم مرغوب از پوست گوسفند سالامبور نژاد بومی غرب آسیا تهیه می شود.

مصرفی کارخانه از داخل و خارج تأمین می‌شد. در این کارخانه ۱۰۰۰ نفر کارگر در سه شیفت مشغول به کار بودند. عمده تولیدات این کارخانه عبارت بود از رویه شامل جیر، ورنی، فانتیری، طبیعی (فول گرین) مویی و زیره که بعضی از تولیدات آن مثل رویه و زیره از نظر کیفیت با چرم‌های رویه اروپا رقابت می‌کرد (امیر رضا باودر، فراز و فرود چرم خسروی تبریز، سایت مجله اختصاصی صنعت نساجی و فرش ماشینی ایران، ۱۴۰۳/۰۱/۰۷).

از جمله مهم‌ترین تولیدات کارخانه کورک بود که از پوست گوسفند می‌ساختند (خز) و به سربازان روسیه می‌دادند. در این موقع کارخانه چرم خسروی کارخانه‌ای را در مشهد و کارخانه دیگری را در تبریز به نام کارخانه امید را ضمیمه خود کرد. کارخانه امید که جز چهارمین یا پنجمین کارخانه مدرن چرم‌سازی در ایران بود، با توسل به کارشناس آلمانی خود به نام مهندس «شتولده»^۱ می‌رفت که گوی سبقت را از خسروی برآید. در این موقع، خسروی از اختلافی که بین شرکای امید بوجود آمده بود، استفاده کرده و آن را ضمیمه خود نمود. به علت کمبود برق شهری، کارخانه خسروی با در اختیار داشتن یک ژنراتور، مازاد برق خود را به بیرون از کارخانه صادر می‌کرد و کم‌کم دامنه فعالیت خود را گسترش داده و با وارد کردن ۷ ژنراتور از آمریکا توانست هزاران مشترک برق برای خود داشته باشد (همان). پس از آن در خراسان، همدان، تهران و اصفهان نیز کارخانه‌هایی تأسیس شد، اما باید آغاز صنعت چرم‌سازی نوین به شکل امروزی در ایران را در کنار تبریز از همدان معروف به شهر دباغ‌خانه‌ها^۲ به علت وفور دام، گیاه و آب و پوست گوسفندی دانست. به طوری که، چرم روسی اروپا همان چرم همدانی بود، زیرا به سبب مرغوبیت به اروپا صادر می‌شد (جمال‌زاده، ۱۳۳۵: ۳۰).

شایان ذکر است که، شیراز، اصفهان، خراسان و همدان در صادرات پوست به خارج از کشور پیشتاز بودند زیرا پوست‌هایی که داشتند، شبیه پوست بخارایی بود که اروپاییان آن را حاجی ترخانی می‌نامیدند. پوستی که در ایران تولید می‌شد، به دو نوع پوست کار کرده (رنگ خاص شده لاک گرفته، رنگ روغن شده و جو دانه شده و پوست دباغی شده و چرم) و پوست کار نکرده (پوست بره معروف به پوست بغداد و پوست‌های خشک و نمکین)، تقسیم شده بود (همان: ۲۹).

در سال ۱۳۱۰ ش؛ نخستین کارخانه جدید چرم‌سازی در محله منوچهری همدان در زمینی به مساحت ۹۴۰۰ متر مربع توسط [اردشیر یگانگی](#) معروف به ارباب اردشیر بنیان نهاده شد (مرادیان منفرد، مدخل اردشیر یگانگی، سایت مرکز دایره-المعارف بزرگ اسلامی، ۱۴۰۲). این کارخانه که با نقشه مهندسان آلمانی طراحی شده بود، دارای نوآوری‌هایی در زمینه شیوه

^۱-Schtolde

^۲- اماکن سنتی: دباغ‌خانه‌ها که به پرداختن و عمل آوردن پوست خام و تبدیل آن به چرم مشغول بوده‌اند؛ اکثراً در یک راسته بازار به نام دباغ‌خانه قرار داشتند که از دو طبقه تشکیل شده بود: طبقه اول پایین‌تر از سطح زمین قرار داشت و از آن به عنوان محل دباغی یا انبار پوست استفاده می‌شد و طبقه همکف حجره خرید و فروش یا انبار چرم بوده است.

کار، پرداخت دستمزد، نحوه رفتار با کارگران، امکانات رفاهی و بهداشتی (مانند ناهارخوری، رختکن و حمام) بود که برای کارگران آن زمان تازگی داشت (پارسا، ۱۳۸۷: ۹۹-۱۰۰). از آن پس این صنعت به مرور زمان در کشور توسعه یافت. برخی تحقیقات جدید از تأسیس هشت کارخانه چرم سازی در دوره رضاشاه یاد می کنند (خلیلی خو، ۱۳۷۳: ۱۸۱) اما اسناد و مدارک موجود و همچنین برخی گزارش ها و تحقیقات مستند تعداد کارخانجات چرم و سایر صنایع وابسته به چرم سازی را چند برابر این عدد دانسته اند؛ به گونه ای که بیان شده، تعداد کارخانه های چرم سازی و کارخانجات وابسته بدان از یک کارخانه در سال ۱۳۱۱ ش به ۲۲ کارخانه در سال ۱۳۲۲ ش افزایش یافته است (بدیعی، ۱۳۶۲: ۴۰۴/۳-۴۰۵).

فهرستی از کارخانجات برجسته چرم سازی در دوره رضاشاه

ردیف	نام کارخانه چرم	سال تأسیس	مؤسسين	محل
۱-	کارخانه صنعتی چرم سازی	۱۳۰۸	حاج محمد حسین کافی	شهر تبریز
۲-	«شرکت سهامی محدود چرم - سازی خراسان»	۱۳۱۰	-----	خراسان - مشهد
۳-	کارخانه چرم خسروی	۱۳۱۰	-----	شهر تبریز
۴-	کارخانه چرم امید (وابسته به چرم خسروی)	۱۳۱۱	-----	شهر تبریز
۵-	کارخانه چرم مشهد	۱۳۱۰	-----	شهر مشهد
۶-	کارخانه چرم همدان	۱۳۱۱	اردشیر یگانگی	همدان دباغ-خانه
۷-	کارخانه منوچهری	۱۳۱۰	-----	شهر طهران
۸-	شرکت سهامی چرم سازی طهران	۱۳۱۵	-----	طهران
۹-	کارخانه چرم ایران	---	-----	طهران
۱۰-	کارخانه چرم میهن	۱۳۱۰	-----	طهران
۱۱-	شرکت چرم سازی برادران مخزنی تهران	---	برادران مخزنی	تهران

۵- معضلات صنعت چرم و تولیدکنندگان محصولات چرمی

با وجود تأسیس کارخانه های چرم سازی متعدد در عصر رضاشاه، اما این صنعت از همان ابتدا با گرفتاری های عدیده ای روبرو شد. یکی از مشکلات سیاست اسکان اجباری عشایر در سال ۱۳۱۰ ش و برخورد دولت با آنان بود. رضاشاه با شکست دادن قبایل، تلاش کرد با توسعه پاسگاه ها در آن نواحی، خلع سلاح افراد مسلح، به سرسازی فرستادن جوانان عشایر و طوایف، تضعیف رؤسا، محدود کردن کوچ های سالانه و راندن عشایر به درون روستاهای نمونه قدرت مسلط و پایدار خود را تضمین کند (آبراهامیان، ۱۳۸۳: ۱۷۶)، و آن ها را از نظر خود متمدن سازد. با این اقدامات، شیوه زندگی چادرنشینان و وجه تولید شبانکارگی، لطمه بسیار دید و اثرات ویرانگری باقی گذاشت و به فقر روزافزون و وخیم شدن معیشت آنان انجامید (فوران، ۱۳۸۷: ۳۴۹). غافل از این که همین عشایر تولیدکننده مهمی در صنعت دام و تولیدات و محصولات دامی از جمله پوست و چرم حاصله از آن به شمار می رفتند و چنین رویکردی باعث شد تا آنان نتوانند به خاطر کاهش شدید دام مثل گذشته به اندازه کافی پوست تولید نمایند، زیرا این برنامه دام ها را تلف و فرآورده های دامی را کاهش داد (کرونین، ۱۳۸۳: ۳۳۵). بدین صورت، تأسیس کارخانجات چرم سازی همزمان با تسلط کامل دولت بر حیات عشایری و تغییر نا مطلوب در معیشت عشایری و پرورش دام به عنوان زیر بنای تأمین موارد اولیه شرکت ها و کارخانجات چرم سازی بود در حالی که، معیشت سنتی عشایری روی به افول نهاده و دامداری صنعتی نیز رواج نیافته بود. افول و زوال حیات عشایری، یکی از چالش ها و تعارضات بنیادین در احداث کارخانجات نوین چرم سازی بود. در نتیجه این امر، علاوه بر رکود صادرات پوست؛ نیاز کارخانه های تازه تأسیس چرم هم تأمین نشد و دولت از روی اجبار به وارد کردن پوست پرداخت به طوری که، در کنار ماده اولیه، محصولات چرمی خارجی هم به بازار عرضه شد که معضل جدی برای چرم های داخلی پدید آورد. مثلاً، در سندی درباره کارخانه چرم سازی خراسان آمده که این کارخانه نقش بسزایی در تولید و تجارت چرم در خراسان داشته و محصولات خود را مرتب به بازار عرضه می نموده و از نظر مرغوبیت در حد چرم های خارجی و باکیفیت بوده و در سال ۱۳۱۲ ش یکصد خروار از اقسام چرم را وارد بازار کرده؛ اما به خاطر واردات چرم های خارجی فروش آن دچار مشکل شده و به تولیدکننده آسیب جدی وارد آمده است، به شکلی که، صد نفر از کارگران آن کارخانه که نقش مهمی در تولید چرم دارند، روزی هشت ساعت کار می کنند و معمولاً از ابتدای تیرماه، آن ها با اضافه کاری، پانصد خروار دیگر هم تولید می نمایند (ساکما، شماره: ۲۲۸). یعنی این که با وجود تولید انبوه چرم با کیفیت بالا دیگر چه نیازی است که از کشورهای خارجی چرم وارد و نظم بازار را مختل کنیم و تجار و تولیدکننده گرفتار و کارگران هم بیکار شوند و در نهایت اقتصاد کشور در حوزه چرم به خاطر این سوءمدیریت صدمه ببیند. در ادامه این نامه از مسئولان درخواست شده تا در این مورد مساعدت کنند، زیرا اگر چنین اقدامی صورت نگیرد، تمام زحمات از بین خواهد رفت و کارخانه ورشکسته می شود و دیگر کسی کارخانه تولید چرم تأسیس نمی کند (همان). به همین دلیل وزارت اقتصاد ملی، طی تلگرافی به آستان قدس می گوید:

«نیابت محترم تولیت آستان قدس تلگراف نمره ۱۳۶ راجع به ترقی میزان نوع محصولات کارخانه چرمسازی خراسان واصل گردید و این که پیشنهاد خریدار که معادل محصول کارخانه چرمسازی خراسان و سایر کارخانجات چرمسازی از میزان سهمیه ورودی چرم کسر گذاشته شود، وجود خاطر شریف را مستحضر می دارد که ورود اقسام چرم غیر از چرم برقی و جیر^۱ ممنوع شده است...» (ساکما، شماره: ۸۷۲۶). بنابراین، با توجه به محتوای این سند، وزارت اقتصاد ملی به علت ارتقای کیفیت محصولات چرمی کارخانه خراسان، تنها واردات چرم های برقی را آزاد اعلام کرد تا بدین شکل، نظر شاکیان را جلب نماید و به آنان اطمینان خاطر دهد که چون سطح کیفی محصولات کارخانه چرمسازی خراسان رضایت بخش است، پس فعلاً واردات برخی از انواع چرم ها که در داخل تولید نمی شوند، مجاز می باشد. در نهایت، به دستور اداره کل تجارت مقرر شد که به مقدار محصولاتی که در کارخانه تولید می شود جهت حفظ تعادل در عرضه چرم طبق قانون واردات متوقف گردد (ساکما، شماره: ۸۷۲۴).

۶- فقدان نیروی انسانی وفادار و ماهر

مشکلات نیروی انسانی ماهر، فقدان تجربه کافی در مدیریت و نظارت، تکیه بر اعتماد و تعهدات غیر سازمانی از عوامل تولید مشکلات مدیریتی و مالی در شرکت ها و کارخانجات تازه تأسیس در این دوره بوده؛ چنان که در همدان مشکلات وافری برای تولیدکنندگان و فروشندگان وجود داشت تا جایی که به دلیل مسائل گوناگون و وضعیت نابسامان بازار، فرمانداری وارد عمل شد.

طبق سندی: «شکایت فردی بنام حسن عسگری از کارخانه چرمسازی همدان مطرح شد و این شخص ادعای مالی از کارخانه داشت؛ اما مدیران با ارائه نامه ای به فرمانداری و رونوشت برای استاندار، وی را شخصی شیاد معرفی کردند که قصد دارد از اوضاع خراب بازار و کارخانه سوءاستفاده نماید. بنابراین، اظهارات او را بی اساس خواندند و گفته شد که مشارالیه به منظور ایجاد کارخانه ابریشم سازی و کسب منفعت مبالغی را هزینه کرده و متجاوز از سه سال مواد اولیه، ابزار و لوازم مورد نیاز در اختیار وی گذاشته شده بود؛ ولیکن برخلاف قرارداد و نیکویی که در حق او شده بود، اجناس را به فروش رساند و وجوه حاصله را به صندوق کارخانه چرمسازی واریز نکرده و آن را برداشت و متواری گردید و الان هم مدعی مال است. پس بهتر است به درستی تفحص و به ادعای کذب او توجه نشود تا حقی پایمال نگردد و باید پولی را که برده بازگرداند؛ اما از این کار اجتناب کرده است. به هر طریق، مدیر کارخانه در ادامه نامه تقاضا نموده که از اموال این فرد کلاهبردار طلب کارخانه پرداخت شود و فرمانداری تحت تأثیر حرف های وی قرار نگیرد» (ساکما، شماره: ۱۷۵۴). به هر صورت، فرمانداری همدان

^۱- چرم جیر یکی از پرکاربردترین و لوکس ترین انواع چرم در صنعت پوشاک به خصوص کفش چرم زنانه است که به دلیل بافت مخملی، سطح مات و لمس نرم به سرعت شناخته شده است. این چرم از لایه داخلی پوست حیواناتی مانند: گاو، بز، گوسفند یا گوساله تهیه می شود و فرآیند تولید آن شامل دباغی، پرداخت، پرزدهی و تثبیت رنگ است تا سطحی یکنواخت، انعطاف پذیر و پرزدار ایجاد گردد.

به وزارت بازرگانی و پیشیه و هنر اعلام می کند که آقای حسن عسگری در گذشته هم به وسیله استانداری سوم و وزارت کشور نامه های زیادی نگاشته و به فرمانداری فرستاده و آقای اردشیر یگانگی، مدیر کارخانه چرم سازی همدان، هم در محکومیت وی نامه هایی را ارسال نموده است، بنابراین، قضاوت راجع به این مسئله به آن نهاد واگذار می شود (ساکما، شماره: ۲۲۱۸). سرانجام پس از بررسی های فراوان، صاحب کارخانه پیروز می شود و رئیس دفتر نخست وزیر به آقای حسن عسگری اعلام می کند که طبق تحقیقات شکایت شما مردود و باید خسارت کارخانه را جبران نمایید (ساکما، شماره: ۱۵۱۸۸).

اما مشخص است که افرادی از عدم آگاهی مسئولان شهری از شرایط اقتصادی کارخانه چرم سازی نهایت بهره را برده و سعی داشتند با شکایت از مدیران کارخانه، پول بیشتری ببرند که همین امر باعث شد تا مسئول کارخانه در نامه خود از فرماندار خواهش کند که با توجه به مستندات، فریب شخص نامبرده را نخورد و پیگیری دقیقی انجام دهد تا در این اوضاع آشفته صدمه زیادی به کارخانه وارد نشود.

به هر حال، اگر از ابتدا نظارت کافی انجام می گرفت، شاید این اتفاق رخ نمی داد؛ اما پیگیری به موقع آقای یگانگی به سود وی انجامید.

۷- مواد اولیه

از طرفی هم، در کنار این مسائل به خاطر گرانی و کمبود مواد اولیه، کارخانه های چرم گرفتار شده بودند و حتی در پرداخت حقوق کارگران نیز در مضیقه قرار داشتند. یکی از مهم ترین این گزارش های مستند، نامه برادران مخزنی به نخست وزیر است. با بحرانی شدن وضعیت کارخانجات چرم سازی، صاحبان شرکت برادران مخزنی تهران در نامه ای نخست وزیر را از این بحران آگاه کردند و خواستار رفع مشکل و دخالت دولت شدند تا از این وضعیت خارج شوند و در آن نامه به تفصیل بخشی از بحران پیش رو برای تداوم فعالیت کارخانجات چرم سازی را چنین بیان کردند:

«با نهایت احترام به عرض می رساند، موقعیت کارخانجات چرم سازی کشور فوق العاده بد و وخیم به نظر می رسد و چنانچه تا چندی دیگر بدین منوال بگذرد به علل و جهات معروضه ذیل منجر به تعطیل کارخانجات و بیکار شدن هزاران کارگر و غیره درین روزهای سخت خواهد گردید:

اول - به واسطه گرانی قیمت اجناس چرمینه قوه خرید عمومی کم؛ بلکه سلب شده است؛

دوم - چون کارخانجات باید مواد شیمیایی و رنگ و مواد اولیه خام را با قیمت های خیلی گزاف مخصوصاً از دست سوم و چهارم خریداری نمایند، نمی توانند محصولات خود را به قیمت های نازل تری به بازار بیاورند؛

سوم - تهیه احتیاجات ارتش که يك قسمت عمده از محصولات کارخانجات را مصرف می نمود، فعلاً به علت آوردن کفش

و غیره از آمریکا تقریباً از بین رفته است. خلاصه به طوری که فوقاً به عرض رسید، اگر مدتی دیگر وضعیت فعلی دوام پیدا کند، منجر به تعطیل قطعی تمام کارخانجات چرم سازی داخلی کشور و بیکار شدن هزاران کارگر خواهد گردید و حتی ممکن است اصلاً صنعت چرم سازی که با کوشش و فداکاری جمعی از هواخواهان ترقی صنایع ملی و تشویق و ترغیب دولت های وقت در این کشور بوجود آمده، حالا به واسطه عوامل معروضه بالا برای مدتی غیر معلوم از بین برود؛ البته همه تصدیق دارند که زمان عادی نیست و ممکن است خیلی خسارت های مادی و معنوی بزرگ به خیلی از ملت های جهان وارد شده باشد؛ ولی از طرفی بایستی اذعان نمود که می توان خیلی از مشکلات این زمان غیر عادی را با توجه و مراقبت های کافی مرتفع و یا لااقل در خسارت های مادی و معنوی آن تقلیل داد مثلاً:

۱- ممکن است اداره کل واردات، سهمیه ای را که کمیته تدارکات خاورمیانه برای ورود مواد شیمیایی و رنگ و سایر مواد اولیه خام (مخصوص چرم سازی) منظور می نماید، منحصراً در اختیار چند کارخانه چرم سازی کشور به نسبت احتیاجات و عملکرد آن ها بگذارد تا آن ها مجبور نباشند احتیاجات خود را از دست پنجم و ششم با قیمتی شش هفت بلکه ده برابر قیمت ورود خریداری نمایند و اگر چنین کردند، مسلماً کارخانجات چرم سازی هم می توانند در قیمت محصولات خود تقلیل های قابل توجهی بدهند.

۲- ممکن است وزارت جنگ به عوض این که برای ورود پوتین دوخته و شاید بعضی لوازم چرمینه دیگر احتیاجی خود کوشش و تشبثاتی می کند همان اعمال را برای ورود مواد اولیه ساخت پوتین و غیره انجام و تسهیلاتی فراهم نماید تا در ضمن این که منظور وزارت جنگ تأمین می شود، از معدوم شدن صنعت چرم سازی و افزایش بیکاران کشور جلوگیری به عمل آمده باشد؛ زیرا مسلم است تأمین و تهیه احتیاجات ارتش ما در داخله کشور باعث اشتغال و ارتزاق عده معادل نصف یا ثلث افراد ارتش خواهد بود.

۳- به هر حال، مراتب گزارش به عرض رسید تا آن جناب مقرر فرمایند مقامات صلاحیت دار مخصوصاً وزارت جنگ و اداره کل واردات نظارت بازرگانی خارجی منظور اصلی را مورد توجه کافی قرار داده و برای انجام آن هرگونه اقدامی لازم باشد، مبذول دارند...» (ساکما، شماره: ۴۸۱).

بنابراین، در این نامه علاوه بر تشریح بحران صنایع چرم، از رویکرد دولت و فقدان سیاست های حمایتی آن از بازار تولیدات چرمی هم انتقاد شده؛ از جمله این که با وجود تولیدات داخلی چرم، وزارت جنگ چرم مورد نیاز ارتش را از آمریکا وارد می کند و در واقع، به کیفیت محصولات داخلی اعتماد ندارند.

آنان در ادامه راهکارهایی را پیشنهاد دادند تا به دولت بفهمانند سیاست درستی را اتخاذ نماید و از رفتار دوگانه خود دست بردارد؛ زیرا از یک طرف خود را حامی صنایع معرفی کرده بود و در ایجاد چنین صنعتی تأثیر بسزایی داشت؛ اما از طرف دیگر به خاطر عدم اعمال سیاست های حمایتی، به ویژه عدم ممانعت از واردات چرم به عنوان حامی وارد کنندگان عمل کرد و

مخصوصاً بازار داخلی وزارت جنگ را در اختیار شرکت‌های وارد کننده قرار داده و وزارت جنگ نیز به واردات هر مقدار محصولاتی که می‌خواست ادامه می‌داد و به چرم‌های داخلی توجه چندانی نمی‌کرد.

از سویی، کارخانه‌ها علاوه بر مسائلی که بیان شد، با معضل تهیه مواد خام، آن هم از کشورهای خارجی روبرو بودند و تهیه آن با توجه به بالا بودن نرخ ارز و مشکلات مالی سخت بود. مثلاً، شرکت سهامی چرم‌سازی تهران در سال ۱۳۱۵ ش، صورت مواد خارجی و قیمت آنان را (به لیره انگلیس) به رئیس‌الوزرا اطلاع داد تا شاید با مساعدت دولت مواد مورد نیاز به موقع تهیه و در اختیار کارخانه قرار داده شود (ساکما، شماره: ۱۵۴). اما دولت مشکلات مالی را بهانه قرار داد و کمک ناچیزی کرد و بدین طریق، مدیر کارخانه با سختی فراوان موفق شد مواد خام را بخرد و به طور موقت مشکل را حل نماید. از سوی دیگر، باید به این نکته اشاره کرد که همیشه اوضاع اسفناک نبود. مثلاً، همان شرکت در سال ۱۳۲۰ ش هنگامی که از نظر اقتصادی وضعیت نسبتاً مطلوبی داشت، طی نامه‌ای به وزرات دارایی، قسمت اقتصادی - اداره کل معاملات خارجی، به آن وزارتخانه اطلاع داد که با یک شرکت سوئیسی برای فروش سی هزار جلد میشن^۱ و تیماج^۲ در حال مذاکره است که باعث می‌شود معامله مناسبی با دلار انجام پذیرد. بنابراین، تقاضا کردند تا محصول مورد نظر با اجازه وزارتخانه از انباری خارج و به آن شرکت خارجی ارسال گردد (ساکما، شماره: ۱۴۲). این دفعه چون ارتباط با چنین شرکتی در سوئیس مهم و سودآور بود، وزارتخانه فوق موافقت خود را اعلام کرد (ساکما، شماره: ۳۶/۱۹۲). به همین خاطر شرکت سهامی چرم‌سازی تهران توانست به بهره خوبی برسد و تا مدتی مشکلی برای تهیه مواد خام نداشته و از بحران خارج شود و بتواند حقوق کارگران و کارکنان خود را به موقع پرداخت کند. البته کاملاً مشخص است که مدیران شرکت فوق با رویکردی صحیح و برقراری رابطه با اروپاییان موفق شدند تا حدی از زیر سایه دولت خارج شوند و در اواخر دولت پهلوی اول، نیازهای مالی خود را برطرف کنند، اگرچه که دولتمردان هم از این که ارز وارد ایران شود راضی بودند و آن را باعث توسعه قلمداد کردند.

۸- چالش‌های اداری و مدیریتی

نکته دیگر تخلفات و اعمال نفوذ و کارشکنی‌های مدیران دولتی در مسیر درخواست‌ها و پرونده‌های اداری و مالی کارخانجات و شرکت‌های چرم‌سازی بود که باید به آن اشاره شود. گاهی اوقات بعضی از مدیران کارخانه‌های دولتی چرم در زمان سود و منفعت از شرایط پیش آمده، سوءاستفاده می‌کردند و بخشی از بهره موجود را به حساب خویش واریز می‌نمودند و اطمینان داشتند که دولت متوجه این مسئله نخواهد شد. این امر به ورود بازرسان و مداخلات اداری و قضایی منجر می‌شد و گاه نیز بازرسان وزارت صنعت و معادن باخبر می‌شدند و قضیه را پیگیری می‌کردند. مثلاً، در سال ۱۳۱۷ ش، مدارک شرکت سهامی

^۱ - چرم بی دوام و بد.

^۲ - پوست دباغی شده بز - چرم بودار و باکیفیت.

چرم خراسان طی چند جلسه بازرسی شد و مقرر گردید تا آقای شجاعی عضو اداره بازرسی کل، پرونده شرکت را که در تاریخ ۱۳۱۶/۱۰/۱۸، از دفتر این اداره گرفته، مسترد دارد؛ زیرا علاوه بر این که سه ماه است پرونده مزبور اعاده نشده، چندین بار هم به واسطه نبودن پرونده بلا اقدام و معطل مانده است (ساکما، شماره: ۳۴۸). اما به علت این که پرونده اصلی قبل از تحقیق به شخص دیگری در اداره شیمیایی داده شده بود تا اختلال در فرایند کار وارد شود. بنابراین، دستور دادند تا فردی بنام آقای ارمندی به عنوان بازرس، پرونده اصلی را به هر طریقی تحویل گیرد تا ابهامات پس از مطالعه دقیق رفع گردند (ساکما، شماره: ۳۷۰۳).

ولی فعلاً اداره بازرسی از جریان پرونده اطلاعی ندارد و باید در اسرع وقت تکلیف معلوم شود (ساکما، شماره: ۲۵۳۶). اما اداره شیمیایی خراسان اعلام کرد که پرونده مذکور در بایگانی نیست (ساکما، شماره: ۳۳۷۷)، و بدین ترتیب بر ابهام افزود. با این وجود، اداره صنایع ملی و آمار مجدداً در نامه‌ای پاسخ اداره شیمیایی را نپذیرفت و تأکید کرد که پرونده نامبرده در آن اداره قرار دارد و باید هر چه سریعتر ارسال شود (ساکما، شماره: ۴۷۹۵).

به هر ترتیب، پس از پیدا شدن پرونده، کسانی که خطا کرده بودند، به دادگاه رفتند و محکوم و جریمه شدند و تکلیف این تخلف روشن شد؛ اما همیشه اوضاع بدین منوال نبود و برخی از مجرمان گرفتار قانون نشدند و اقدام آنان به ضرر کارخانه و کلاً اقتصاد چرم ایران انجامید.

۹- نتیجه گیری

از آغاز مواجهه ایرانیان با مغرب زمین و مظاهر مدرن تا عصر رضاشاه، با توجه به گسترش ارتباطات سیاسی، اقتصادی و صنعتی، سیاستمداران و جامعه ایرانی را به اتخاذ سیاست‌های نوگرایانه و نوسازی در این دوره سوق داد. تغییر نیازهای جامعه و دولت از نظر صنعتی، دگرگونی‌های نوینی در جامعه ایران پدید آورد. یکی از صناعی که مدنظر قرار گرفت، صنعت چرم‌سازی بود تا با این تصمیمات کارگاه‌های تولیدی سنتی بتدریج کنار گذاشته شوند تا مطابق این تصمیمات و سیاست‌گذاری‌ها؛ کارخانه‌های نوین جایگزین مناسبی برای تأمین نیازها و تولیدات انبوه در بخش صنعتی شوند تا محصولات باکیفیت بالا و در سریع‌ترین زمان تولید و به بازار عرضه شوند. این کارخانجات در شهرهایی که سابقه تولید چرم داشتند و از تجربه کافی و مواد خام ارزان برخوردار بودند و با حمایت عده‌ای از تولیدکنندگان باسابقه در شهرهای تبریز، همدان، اصفهان، مشهد و تهران بنا نهاده شدند. هر چند صنعت چرم و دباغی از جمله صنایع کهن جامعه ایرانی بود و پیش از این در دوران مختلف تاریخی و عهد قاجار کارگاه‌های تولید چرم به شکل سنتی همچنان وجود داشت. در این میان تولیدکنندگانی که از اواخر دوره قاجار در حوزه چرم فعالیت می‌کردند، مورد توجه واقع شدند؛ اما از همان ابتدا به سبب رویکردهای نوسازانه، نگاه دوگانه حاکمیت در تولید و واردات چرم این روند را با مشکلات فراوانی مواجه کرد. یافته‌های این جستار علمی نشان می‌دهد که به رغم، حمایت‌های دستوری از تأسیس کارخانه‌های جدید و تصمیم برای صنعتی کردن، دولت چندان نتوانست از صاحبان صنعت چرم حمایت

های لازم و مناسبی به عمل آورد، سیاست خشونت بار و نامتوازن سرکوب عشایر و قطع زنجیره تولیدات دامی سنتی از جمله پوست دام، واردات گسترده چرم به سبب قراردادهایی که دولت با کشورهای خارجی داشت و نیز نفوذ بازرگانانی که از واردات چرم به کشور سود می بردند، باعث شد تا تولیدکنندگان و صاحبان صنایع نوین داخلی چرم با مشکلات عدیده ای روبرو شوند. سیاست های اقتصادی دولت پهلوی به ویژه در حوزه چرم تا حدودی شتاب زده بود، زیرا دولتمردان قصد داشتند تا در مدت زمان اندکی بازار این محصول را به خودکفایی برسانند؛ ولی در نهایت، قدرت واردکنندگان چرم، به ویژه نفوذ آنها برحوزه ملزومات نظامی چرم، فقدان تجربیات کافی در حوزه صنعت نوین چرم، سوء مدیریت، بی توجهی به توان تولید و توزیع داخلی، فقدان سیاست گذاری مناسب در تأمین و نظارت بر مواد اولیه و نیازهای کارخانه داران و شرکت های چرمی، تولید داخلی را به چالش کشید و پیامدهای منفی را برای آنان به دنبال داشت.

فهرست منابع

الف) اسناد:

سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)

- تلگراف وزارت پست و تلگراف و تلفن، شماره ۲۲۸، ۱۳۱۲/۰۳/۳۰.

- تلگراف وزارت اقتصاد ملی، شماره ۸۷۲۶، ۱۳۱۲/۰۴/۰۶.

- نامه اداره کل تجارت، شماره ۸۷۲۴، ۱۳۱۲/۰۴/۰۶.

- نامه شرکت چرم سازی همدان به فرمانداری همدان، شماره ۱۷۵۴، ۱۳۲۳/۰۶/۰۵.

- نامه شرکت نسبی برادران مخزنی - تهران به نخست وزیر، شماره ۴۸۱، ۱۳۲۲/۱۰/۲۲.

- نامه رئیس دفتر نخست وزیر به آقای حسن عسگری، شماره ۱۵۱۸۸، ۱۳۲۳/۰۹/۱۱.

- نامه اداره بازرسی کل (وزارت صنعت و معادن)، شماره ۳۷۰۳، ۱۳۱۷/۰۷/۱۴.

- نامه اداره صنایع ملی و آمار (وزارت صنعت و معادن)، شماره ۲۵۳۶، ۱۳۱۷/۰۷/۱۶.

- نامه اداره صنایع ملی و آمار (وزارت صنعت و معادن)، شماره ۳۳۷۷، ۱۳۱۷/۰۷/۱۴.

- نامه اداره بازرسی کل (وزارت صنعت و معادن)، شماره ۳۴۸، ۱۳۱۷/۰۲/۰۳.

- نامه اداره صنایع ملی و آمار (وزارت صنعت و معادن)، شماره ۴۷۹۵، ۱۳۱۷/۱۰/۲۱.

- نامه شرکت سهامی چرم سازی تهران به رئیس الوزرا، شماره ۱۵۴، ۱۳۱۵/۱۲/۱۸.

- نامه شرکت سهامی چرم سازی تهران به وزرات دارایی، قسمت اقتصادی - اداره کل معاملات خارجی، شماره ۱۴۲، ۱۳۲۰/۰۲/۲۱.
- نامه وزرات دارایی، قسمت اقتصادی - اداره کل معاملات خارجی به شرکت سهامی چرم سازی تهران، شماره ۳۶/۱۹۲، ۱۳۲۰/۰۲/۲۴.

ب) روزنامه:

- روزنامه آزادی، سال چهارم، ۱۳۰۸ ش.

ج) کتاب:

- آبراهامیان، پروانه (۱۳۸۳)، *ایران بین دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمد ابراهیم فتحی، تهران، نی.
- _____ (۱۳۹۴)، *تاریخ ایران مدرن*، ترجمه محمد ابراهیم فتحی، تهران، نی.
- اسماعیلی، علیرضا و حسن شفیعی و علی اکبر علی اکبری بایگی (۱۳۷۸)، *اسنادی از انتخاب مجلس شورای ملی در دوره پهلوی اول*، مرکز اسناد ریاست جمهوری، سازمان انتشارات: وزارت فرهنگ و ارشاد جمهوری اسلامی ایران.
- الهیاری، فریدون (و دیگران) (۱۳۹۳)، *تاریخ حرف صنایع و تجارت استان اصفهان از دوره باستان تا انقلاب اسلامی*، اصفهان، انتشارات دانشگاه اصفهان.
- بدیعی، ربیع (۱۳۶۲)، *جغرافیای مفصل ایران*، ج ۳، تهران، اقبال.
- تفضلی، احمد (۱۳۸۳)، *تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام*، به کوشش: ژاله آموزگار، تهران، سخن.
- جمال زاده، محمد علی (۱۳۳۵)، *گنج شایگان یا اوضاع اقتصادی ایران*، تهران، انتشارات اداره کاوه.
- خلیلی خو، محمد رضا (۱۳۷۳)، *توسعه و نوسازی در دوره رضاشاه*، تهران، مرکز انتشارات جهاد دانشگاهی.
- رحمانیان، داریوش (۱۳۹۵)، *ایران بین دو کودتا*، تهران، سمت.
- عبدی، عیسی (۱۳۸۳)، *اسناد و مکاتبات، تیمور تاش وزیر دربار پهلوی (۱۳۰۴ - ۱۳۱۲ ه-ش)*، مرکز اسناد ریاست جمهوری، سازمان انتشارات: وزارت فرهنگ و ارشاد جمهوری اسلامی ایران.
- فردوست، حسین (۱۳۸۸)، *ظهور و سقوط سلطنت پهلوی*، ج ۱، به کوشش عبدالله شهبازی، تهران، انتشارات اطلاعات.
- فوران، جان (۱۳۸۷)، *مقاومت شکننده - تاریخ تحولات اجتماعی ایران*، ترجمه احمد تدین، تهران، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- کرونین، استفانی (۱۳۸۳)، *رضاشاه و شکل گیری ایران نوین*، ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران، جامی.
- محبوبی اردکانی، حسین (۱۳۷۶)، *تاریخ مؤسسات تمدنی جدید در ایران*، ج ۲ و ۳، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- مختاری اصفهانی، رضا (۱۳۸۳)، *گزارش های ایالات و ولایات از اوضاع اجتماعی و اقتصادی (۱۳۱۰ ه-ش)*، مرکز اسناد ریاست

جمهوری، سازمان انتشارات: وزارت فرهنگ و ارشاد جمهوری اسلامی ایران.

- میلسپو، آرتور (و دیگران) (۱۳۹۶)، *وضعیت مالی و اقتصادی ایران در دوره رضاشاه*، ترجمه شهرام غلامی، تهران، نشر تاریخ ایران.

- نجف‌زاده، علی (و دیگران) (۱۴۰۳)، *تاریخ اقتصادی مشهد (از دوره ناصری تا انقلاب اسلامی)*، ج ۱، مشهد، انتشارات بوی شهر بهشت.

- همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۸۵)، *اقتصاد سیاسی ایران از مشروطیت تا پایان سلسله پهلوی*، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران، مرکز.

د) مقاله:

- پارسا، نکیسا (۱۳۸۷)، *چرم همدان از فرهنگ تا صنعت*، فصلنامه فرهنگ مردم، ش ۲۶، صص ۸۶-۱۰۱.

- وشمه، علی (و دیگران) (۱۳۹۵)، *نقش صنایع آلمانی در نوسازی صنایع ایران در دوره رضاشاه پهلوی*، فصلنامه پژوهشنامه تاریخ، س ۱۲، ش ۴۵، صص ۱۴۹-۱۶۸.

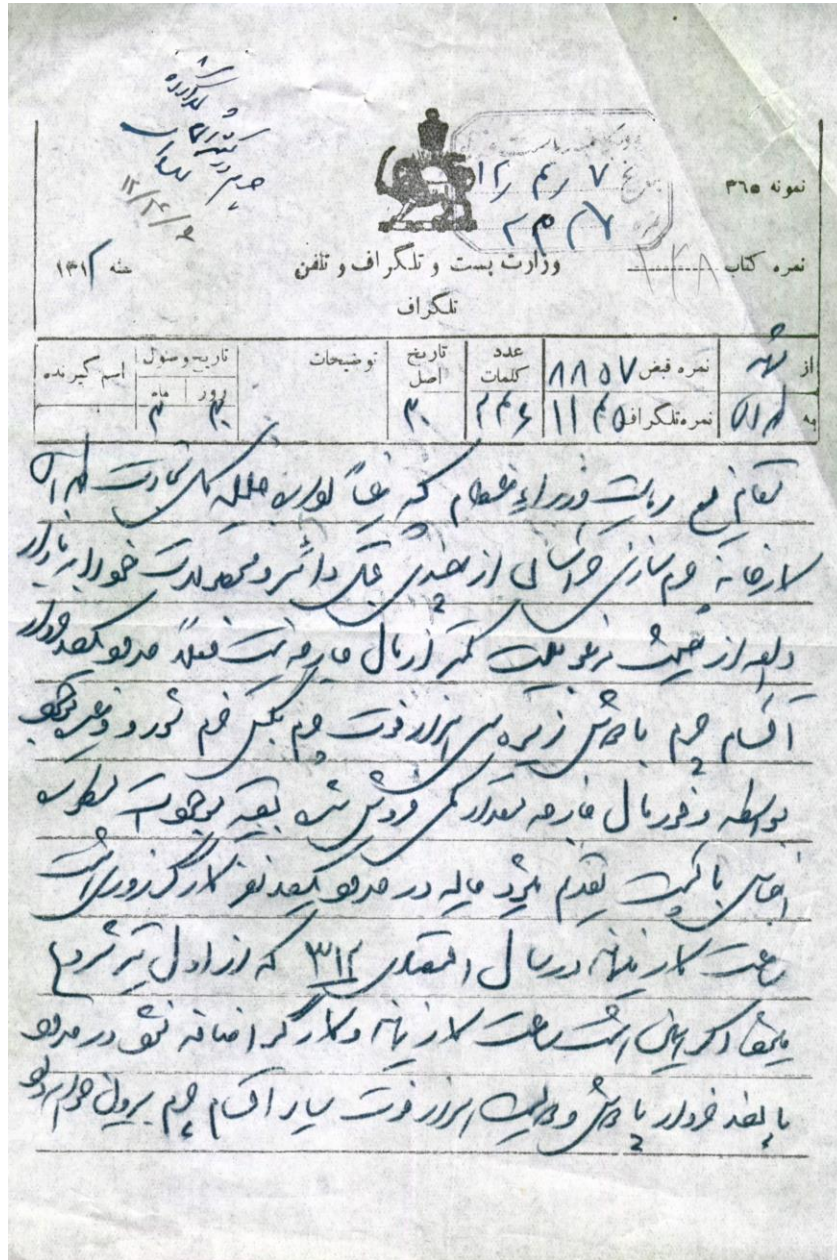
ه) سایت:

- امیر رضا باوذر، *فراز و فرود چرم خسروی تبریز*، سایت مجله اختصاصی صنعت نساجی و فرش ماشینی ایران، ۱۴۰۳/۰۱/۰۷
<https://kohanjournal.com>

- مرادیان منفرد، علی محمد جمعه ۱۵ دی ۱۴۰۲، *مدخل اردشیر یگانگی*، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی
<https://www.cgie.org.ir>

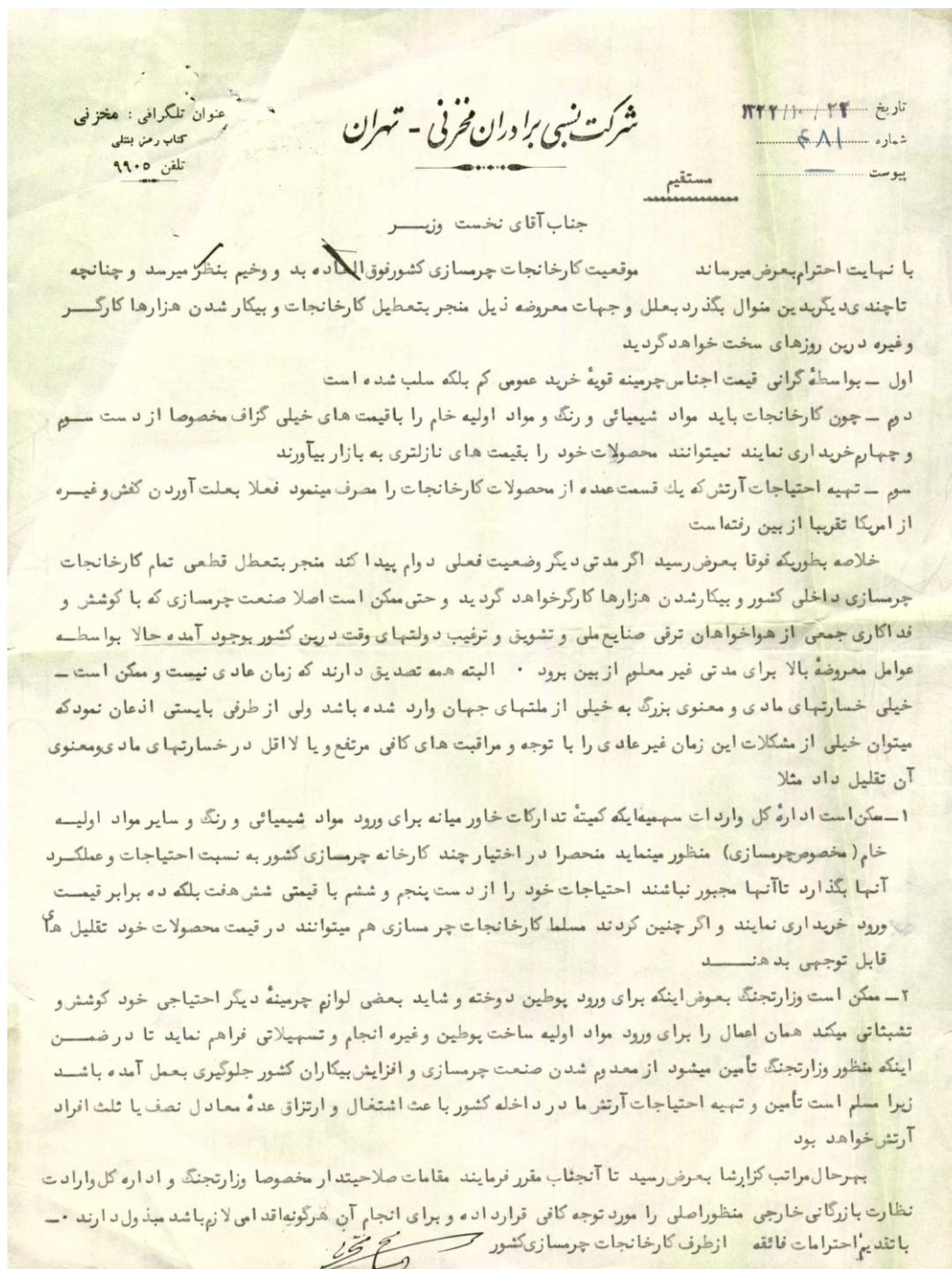
پیوست‌ها:

ضمیمه شماره ۱

مکاتبه کارخانه چرم‌سازی خراسان با دفتر ریاست الوزراء در شکایت از واردات بی‌رویه اجناس چرمی بدون توجه به کیفیت محصولات داخلی و لزوم مساعدت و حمایت از تولید داخلی

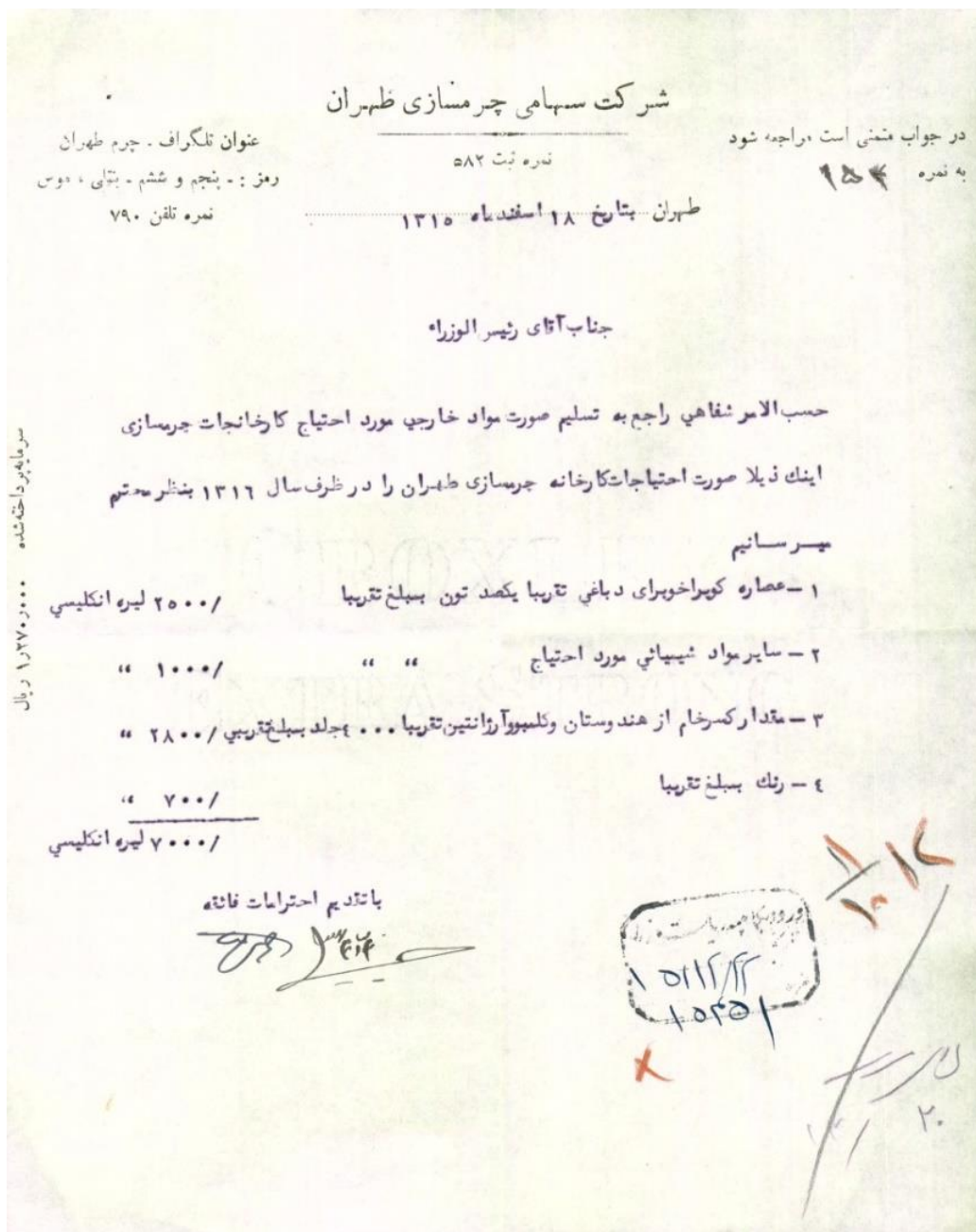
(ساکما، شماره: ۲۲۸)

ضمیمه شماره ۲

نامه شرکت نسبی برادران مخزنی - تهران به نخست وزیر درباره وضعیت بحرانی کارخانه های چرم

(ساکما، شماره: ۴۸۱)

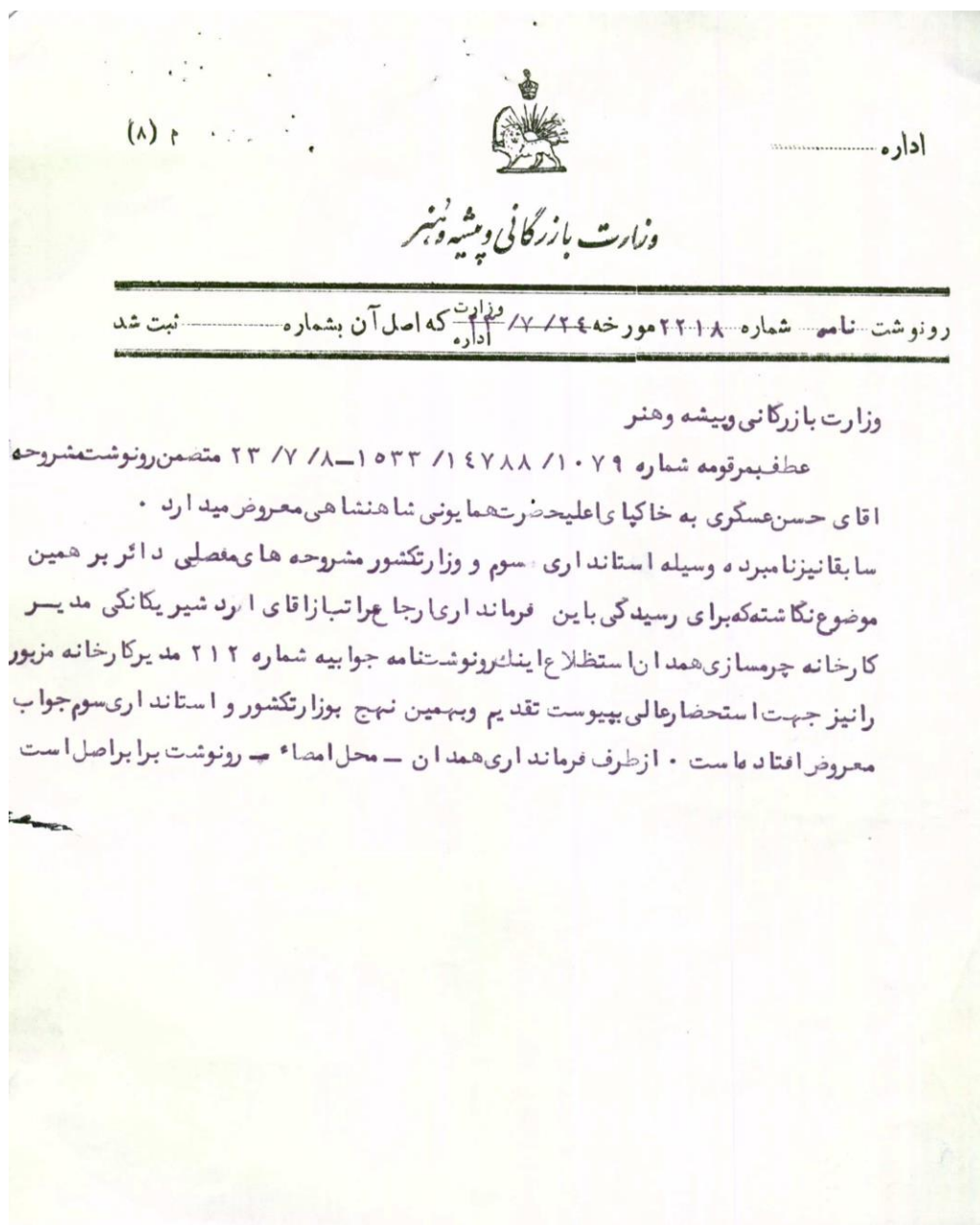

ضمیمه شماره ۳

مکاتبه شرکت سهامی چرم سازی طهران با ریاست الوزراء در مورد مواد اولیه خارجه

مورد نیاز کارخانجات چرم سازی

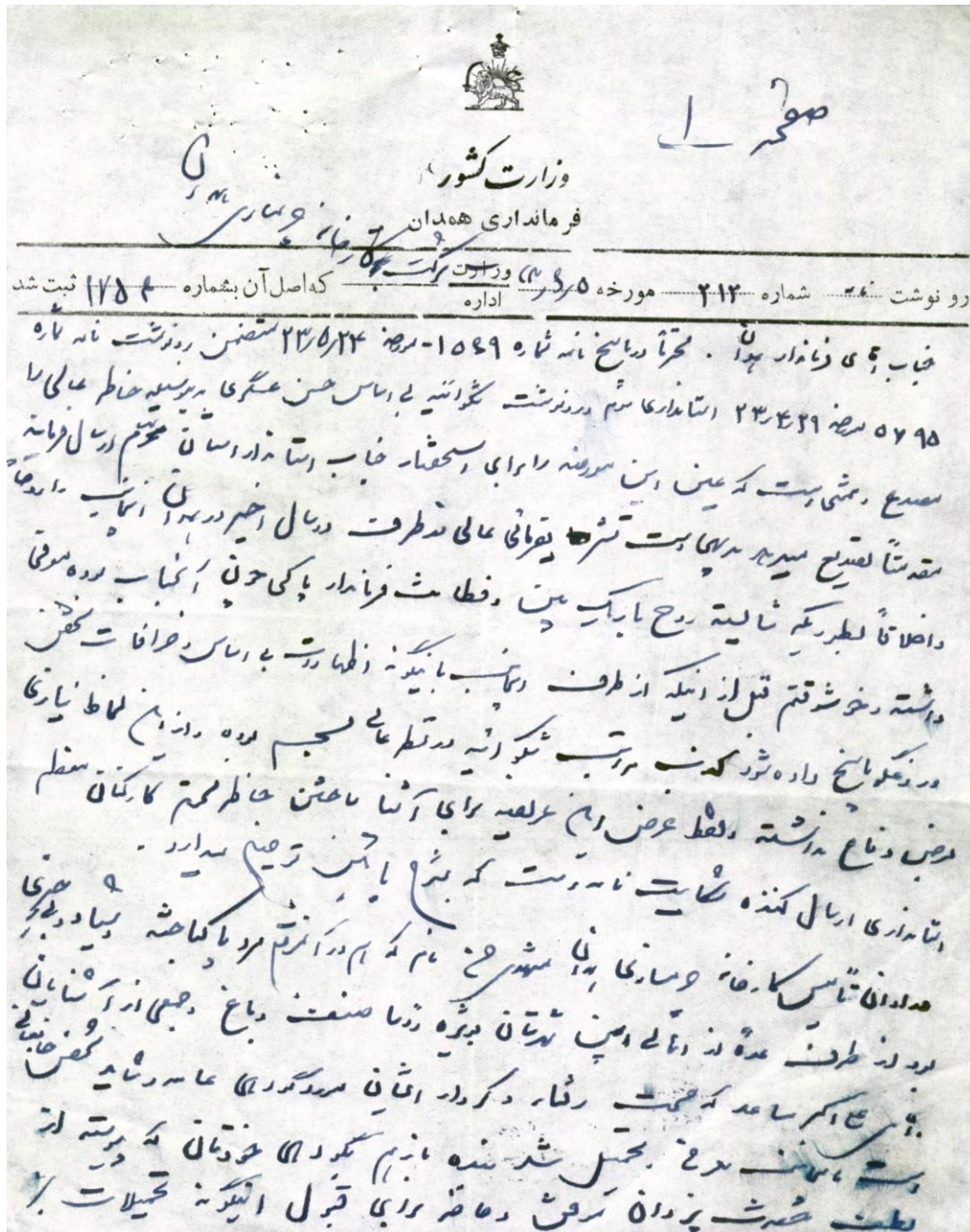
(ساکما، شماره: ۱۵۴)

ضمیمه شماره ۴

مکاتبه فرمانداری همدان با وزارت بازرگانی و پیشه و هنر در مورد شکواییه آقای حسن عسگری از مدیر
کارخانه چرم همدان اردشیر یگانگی

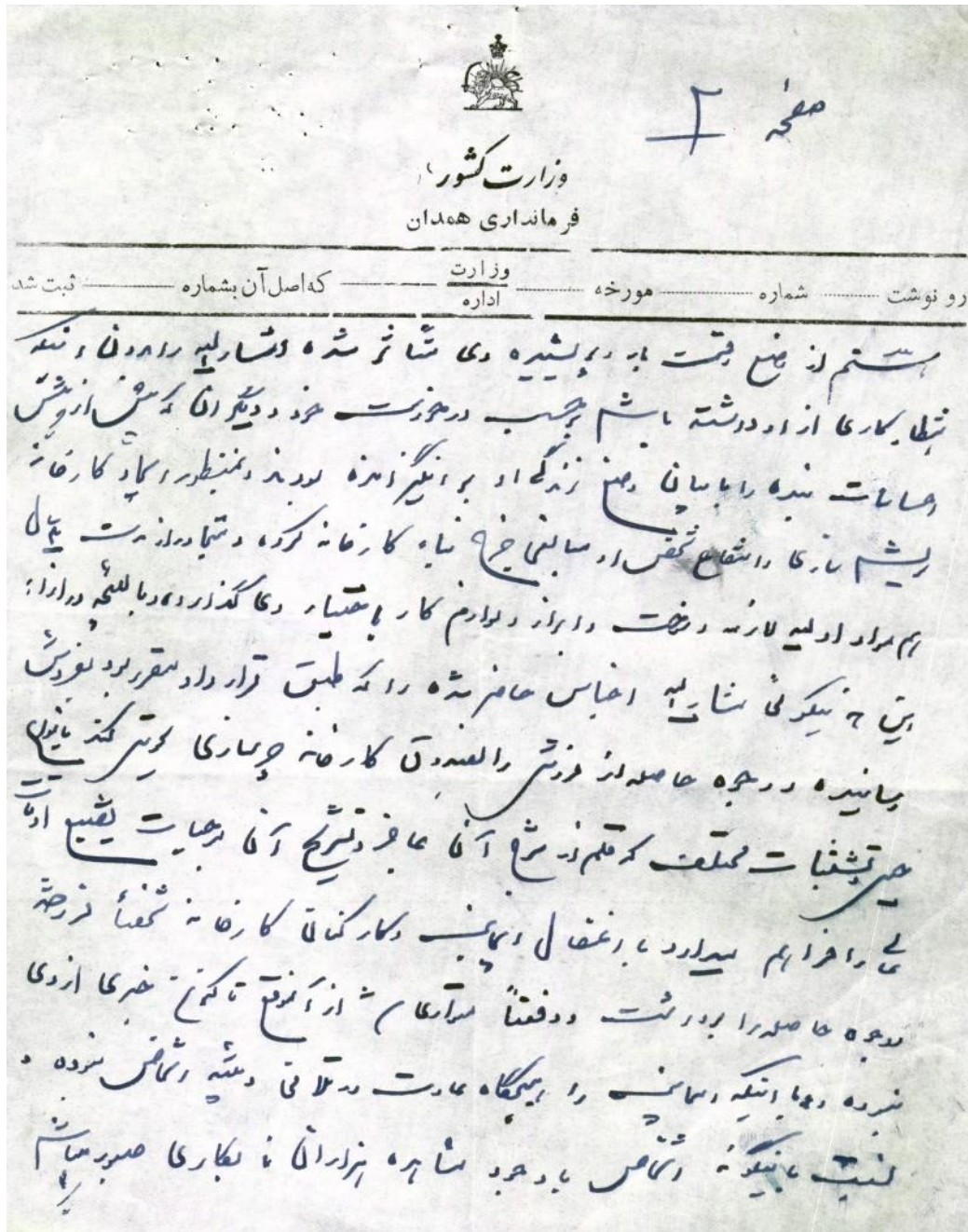
(ساکما، شماره: ۲۲۱۸)

ضمیمه شماره ۱/۴

مکاتبه فرمانداری همدان با وزارت بازرگانی و پیشه و هنر در مورد شکواییه آقای حسن عسگری از مدیر
کارخانه چرم همدان اردشیر یگانگی

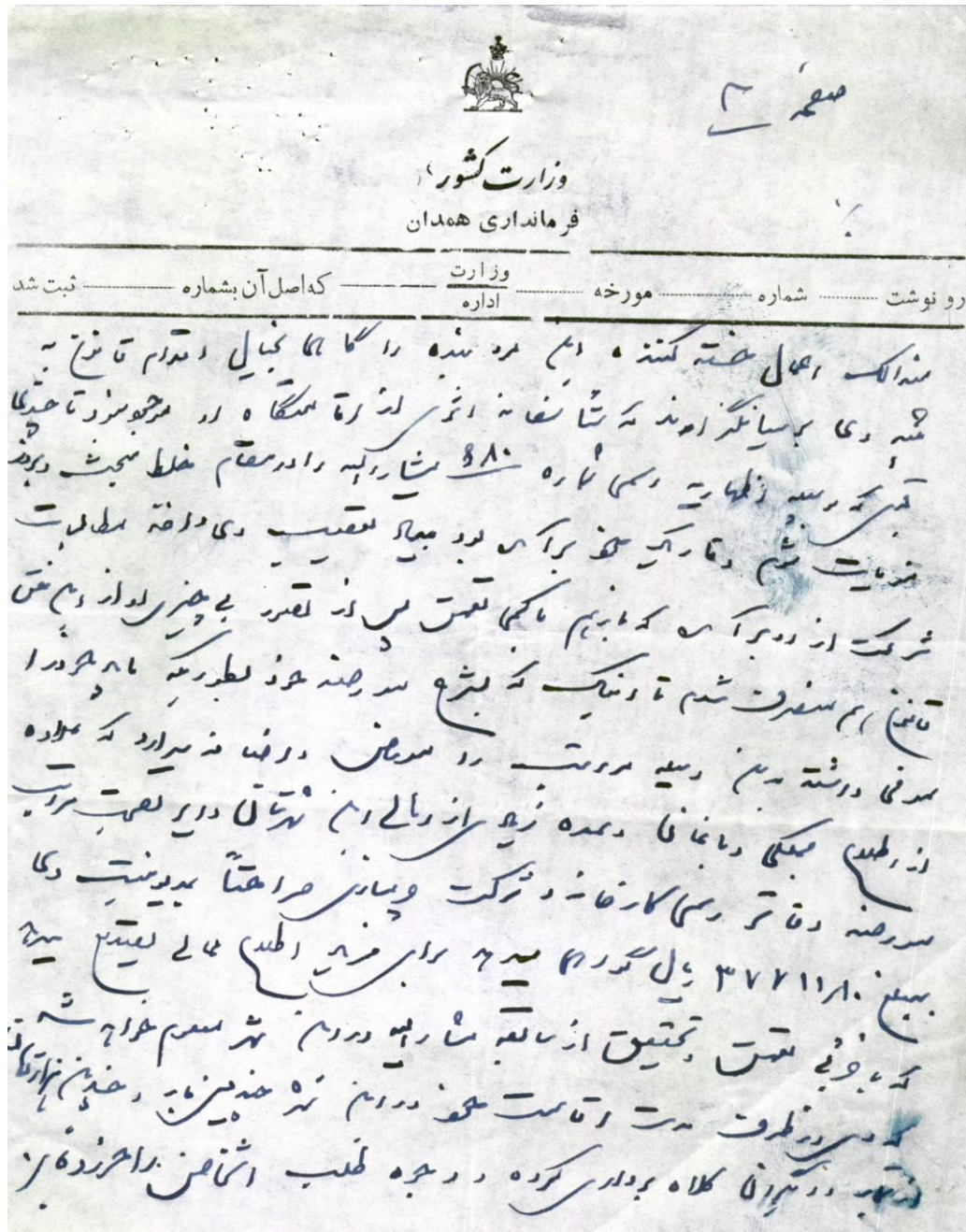
(ساکما، شماره: ۱۷۵۴)

ضمیمه شماره ۲/۴

مکاتبه فرمانداری همدان با وزارت بازرگانی و پیشه و هنر در مورد شکواییه آقای حسن عسگری از مدیر
کارخانه چرم همدان اردشیر یگانگی

(ساکما، شماره: ۱۷۵۴)

ضمیمه شماره ۳/۴

مکاتبه فرمانداری همدان با وزارت بازرگانی و پیشه و هنر در مورد شکواییه آقای حسن عسگری از مدیر
کارخانه چرم همدان اردشیر یگانگی

(ساکما، شماره: ۱۷۵۴)